

Ressenyes bibliogràfiques

✚ SANTANACH, Joan, 2017: *Llegir Ramon Llull*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 168 pp.

L'obra de Ramon Llull sempre fa respecte. L'excelsitud del personatge i la seva ingent producció al servei de la conversió dels infidels dificulta la bona predisposició a llegir-lo. Joan Santanach ens presenta un recull d'estudis ja publicats convenientment modificats per convertir-los, com ell mateix ens apunta al prefaci, en una «invitació a llegir-lo». Ens trobem, doncs, davant d'un conjunt de textos que tenen com a fil conductor l'aproximació a l'obra lulliana; tanmateix, l'ampli coneixement que Santanach en té aconseguix simplificar la complexitat d'aquest prolífic autor i, més que un convit, acaba presentant-nos una guia de lectura que dona sentit a la selecció d'escrits que configuren aquest volum i estableix un diàleg entre el corpus lullian que els unifica.

Autor de més de dos-cents seixanta títols en català, llatí i àrab (d'aquests darrers malauradament no se'n conserva cap), aquest volum se centra en les obres en català i esmenta les llatines que hi estan relacionades. Contextualitza el personatge per entendre la intenció del seu treball, l'elaboració de l'Art i la tria de gèneres i llengües que comprèn la seva obra; dedica capítols a la *Doctrina pueril*, el *Llibre del gentil*, el *Romanç d'Evast e Blaqueria*, el *Llibre de meravelles* i l'*Arbre exem-*

plifical. En fa una lectura interpretativa d'acord amb les altres obres amb què dialoga i basteix, així, la tradició pròpia que el singularitza.

Llull supedita tota la seva producció de temàtica i gèneres tan diversos al bé suprem de fer canviar els comportaments humans, tant de les societats cristianes com de les dels creients d'altres religions, i planteja una proposta alternativa a les tradicions existents. Tots els seus esforços es consagren a enllestir una formulació de l'Art que pugui provocar aquest efecte i, a mesura que l'empra, va modificant-lo per adequar-lo al seu objectiu. Santanach en traça l'evolució i presenta els partidaris i detractors del lullisme en terres hispàniques, els que contribueixen a difondre'l, com Jacques Lefèvre d'Étaples, els que el comenten, com Giordano Bruno, o els que hi remetent per acabar desestimant-lo, com Francis Bacon o Descartes. En aquesta línia també esmenta la tradició textual i parla del *Blaqueria* de Joan Bonllavi (1521), la primera edició amb criteris filològics d'una obra catalana. La transcendència del corpus lullian arriba fins a la lloable iniciativa editorial de l'alemany Iu Salzinger d'editar tota la producció llatina de Llull a inicis del segle XVIII, que donà com a resultat els vuit volums coneguts com l'edició Maguntina, publicats entre els anys 1721 i 1742.

Pel que fa a la producció literària, la figura llegendària de Llull i la finalitat moral de les seves obres n'han dificultat l'aprofitament literari

per part d'altres autors, tret que no perseguissin finalitats semblants, com l'anònim *Espill de vida religiosa*, imprès a Barcelona i a València al segle XVI. Amb l'excepció de l'ús que Joanot Martorell fa del pròleg del *Llibre de l'orde de cavalleria* al *Tirant lo Blanc* o les remotes reminiscències en les obres de Bernat Metge o Ausiàs March, no se'l reivindica obertament fins al segle XIX. El 1806 Gaspar Melchor de Jovellanos el valora elogiosament, però no és ben bé fins a meitat de segle que se'l rescata com autor literari de la mà de Joaquim M. Bover, Josep M. Quadrado, Milà i Fontanals i Jeroni Rosselló, el qual edita les *Obras rimades de Ramon Llull* el 1859. Costa i Llobera s'interessa per l'extraordinària biografia que el mateix Llull ens presenta i des d'aleshores sembla que als autors contemporanis els ha atret més l'apassionant vida de Ramon Llull que no pas la seva literatura, ja sigui lligada a la llegenda, com en el cas de Palau i Fabre, o pel simbolisme que desprèn, com en el sonet de *Sol i de Dol* de J. V. Foix o a *Quanta, quanta guerra* de Mercè Rodoreda, en què es reelabora el periple de Fèlix. L'interès de Jacint Verdaguer mereix un capítol a banda: durant la seva trajectòria literària va visitar contínuament l'obra lulliana, sobretot el *Llibre d'amic e amat*, com prova el pòstum *Perles del Llibre d'amic e amat*, publicat el 1908; també en aquesta línia Joan Vinyoli escriu el seu *Llibre d'amic*, publicat el 1977.

Així doncs, Joan Santanach intenta trencar amb la barrera que ha impedit que una obra excepcional com la de Ramon Llull no hagi esdevingut un model literari més ampli, malgrat que altres disciplines el considerin un precedent remarcable. La contribució de Santanach és una invitació a la lectura de l'obra del beat sense prejudicis, amb un excellent acompanyament del lector.

Gemma Clarissó

✉ CARRÉ, Antònia; CIFUENTES, Lluís, 2017: *La traducció catalana medieval del «Lilium medicine» de Bernat de Gordon: estudi i edició del fragment conservat (llibre VII, Antidotari)*, Londres, Queen Mary, University of London (Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar, 76), 150 pp.

Antònia Carré i Lluís Cifuentes, membres de l'equip de recerca de *Sciència.cat*, han editat l'únic fragment conservat de la traducció catalana de la *Practica Brevis seu Lilium medicine* (1303–1305). L'edició ha estat inclosa en la col·lecció «Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar», del Queen Mary College de la Universitat de Londres. Els editors presenten uns interessos professionals i una trajectòria acadèmica que els colloquen en una sòlida posició per realitzar aquesta tasca.

Lluís Cifuentes i Comamala és professor agregat de la Universitat de Barcelona i membre del Centre de Documentació Ramon Llull i de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCVM), de la UB. S'ha especialitzat en les obres i traduccions catalanes baixmedievales de medicina, ciència i tècnica, així com en l'estudi del vocabulari científicotècnic en català medieval. S'ha ocupat especialment de la recepció d'aquesta tipologia d'obres en altres àmbits de la cultura medieval, així com del model de metge i medicina universitaris que s'imposa gradualment durant l'edat mitjana i a inicis del renaixement. De tot plegat n'han resultat nombroses publicacions sobre la traducció, la vulgarització i la difusió d'obres mèdiques en català, així com el seu paper de pont intel·lectual i social. En aquest context cal situar les recerques sobre les versions catalanes de la *Cirurgia* de Teodoric, la d'Henri de Mondeville o la de Gui de Caulhiac (2000).

Per la seva banda, Antònia Carré és catedràtica d'ensenyament secundari, consultora de la Universitat Oberta de Catalunya i membre del Centre de Documentació Ramon Llull i de l'IRCVM. Es doctorà en Filologia Catalana per la UB (1992) amb una tesi dirigida per Lola Badia i ha estat professora associada de la UAB (1994–1995). Ha centrat les seves investigacions en la cultura literària dels escriptors catalans del segle XV, amb especial atenció a la divulgació de la medicina.

Dels autors medievals que Carré coneix millor, no hi ha dubte que un dels més apreciats és el metge valencià Jaume Roig, autor de l'*Espill*. Per entendre una part fonamental i imprescindible del llenguatge de la seva obra més representativa i coneguda, hagué d'acostar-se al món mèdic medieval. Gràcies a això, Carré s'ha convertit en una reconeguda especialista en les traduccions de textos mèdics medievals en català, i s'ha dedicat sobretot a editar-los. Així ho ha fet, per exemple, amb els *Aforismes* d'Hipòcrates (2000), el *Lilium medicine* (1303–1305) de Bernat de Gordon (2013) o el *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova (2015).

Cifuentes i Carré són col·laboradors des de fa anys. Primer es van centrar en la literatura de preguntes i respostes i la balneoteràpia, com mostren les edicions de Carré dels *Quesits* de Girolamo Manfredi (2004) i de la traducció castellana de Pedro de Ribas de 1567 (2009). Ambdós formen part del grup de recerca interuniversitari «Cultura i literatura a la Baixa Edat Mitjana» i coordinen l'espai virtual *Sciència.cat*. En aquest darrer, s'està construint un corpus digital especialitzat, que inclou una biblioteca digital i una base de dades relacional, *Sciència.cat DB*, sobre la difusió de la ciència i de la tècnica en català a l'Edat Mitjana i al primer Renaixement.

El fragment editat és part de la secció final del llibre VII de l'extensa i coneguda obra de medicina pràctica redactada per Bernat de Gordon (ca. 1260–1320). Aquest autor va ser un dels mestres més destacats de l'acreditada Escola de Medicina de la Universitat de Montpeller. Si bé no arribà al relleu d'Arnau de Vilanova, ni al seu ressò internacional entre el papat i la reialesa, fou, en canvi, un mestre sòlid i molt respectat en l'entorn acadèmic i professional. Al seu destacat mestratge universitari hi afegí una notable experiència professional en la clínica diària, reflectida en el caràcter pragmàtic dels seus escrits. La seva figura ha estat especialment estudiada per Luke E. Demaitre (*Doctor Bernard de Gordon: professor and practitioner*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1980) i molts dels comentaris sobre el contingut i significat de les seves obres, procedeixen de les seves apreciables aportacions. Els seus escrits circularen especialment entre els metges pràctics, com demostra la presència del

Lilium medicine en prop de vint biblioteques de sanitaris catalans, datades entre 1325 i 1542.

La *Practica Brevis seu Lilium medicine* constitueix una de les fites més significatives de l'aplicació pràctica dels coneixements de la medicina escolàstica. És l'única obra de Bernat de Gordon que fou traduïda en català. Al manco des de 1435 se n'havia traslladat una part, difosa amb el títol *Practica de Gordó*. De 1464 ençà hi ha proves de l'existència d'una traducció completa, que seria prou divulgada. Està estructurada en set llibres, tants com pètals, fulles i llavors té la flor del lliuri, nombre que inspirà a mestre Bernat el títol de l'obra, segons ell mateix conta. Estan ordenats seguint l'esquema medieval clàssic «de cap a peus». Són dedicats respectivament a les febres (I); les malalties del cap i del cervell (II); les malalties dels ulls, orelles, nas i boca (III); les malalties respiratòries (IV); les de l'aparell nutritiu (V); les del fetge, els ronyons i la melsa (VI); les dels òrgans sexuals i un antidotari general (VII).

El fragment editat, que comprèn els capítols 20–25, correspon fonamentalment a aquest darrer llibre. Procedeix d'una miscel·lània mèdica recopilada amb finalitat professional, elaborada cap a 1435 a instàncies del barber cirurgià de Barcelona Vicenç de Colunya. Es conserva al manuscrit 7–4–27 de la Biblioteca Colombina de Sevilla i a un altre de la Biblioteca Vaticana. Ambdós han estat estudiats per Cifuentes, si bé Carré també ha col·laborat en l'anàlisi del primer. El fragment editat és segurament una traducció feta a partir d'una versió llatina que devia circular entre alguns professionals sanitaris de les àrees de parla catalana. L'aplicació directa dels coneixements que s'hi recullen i la senzillesa en la forma d'exposar-los degueren ser raons de pes, si no decisives, per plantejar-se la necessitat d'aquesta traducció en l'ambient quirúrgic barceloní. Ha de ser inscrita en el grup de les que pertanyen a autors que, pels seus mèrits intel·lectuals, acabaren convertint-se en *auctoritates* de la medicina medieval.

L'edició està precedida d'un estudi que situa l'obra en el seu context històric, i en la qual repassa la transmissió llatina, hebrea i, en especial, la vernacla, que constitueix una prova de l'existència d'una traducció catalana completa. Més endavant s'analiza la miscel·lània que ha transmès el fragment editat, s'estudien les característiques de

la traducció catalana i es compara amb les dues traduccions ibèriques i la francesa, les quals són independents de la primera. El llibre es clou amb una molt àmplia, correcta i actualitzada bibliografia, seguida de tres índexs dedicats respectivament a la matèria farmacològica, als noms i a les obres que apareixen en el text, i als còdexs i edicions impreses antigues esmentades.

El fragment conservat se centra en la part farmacoterapèutica de l'antidotari esmentat. Els antidotaris eren conjunts d'instruccions per confeccionar remeis medicinals. La seva elaboració es fonamentava en l'aprofitament de les qualitats curatives de distintes quantitats dels productes naturals, que rebien el nom de «simples». Aquestes col·leccions solien situar-se al final de les obres en què eren incloses, ja que constituïen la suposada solució terapèutica de la malaltia exposada, feta segons la trilogia del diagnòstic, pronòstic i tractament. La seva especificitat feia que sovint s'independitzessin de l'obra mare, ja que eren aplicacions pràctiques que facilitaven una informació immediata, simple i directa, tant a professionals de la medicina com als apotecaris interessats a conèixer el mètode de fabricació de remeis. L'èxit dels remeis proposats per Bernat de Gordon, el reflecteixen les nombroses fórmules medicamentoses designades amb el seu nom que figuren a altres receptaris posteriors.

La favorable acollida que va tenir l'obra es manifesta en els cinquanta-tres manuscrits en llatí i les onze edicions llatines impreses que ens han arribat. En donen també testimoni les nombroses traduccions que se'n feren. Se'n coneixen dues traduccions distintes en hebreu i castellà, que reflecteixen el prestigi que tenia entre les comunitats jueva i castellana i la influència que exercí entre els metges que utilitzaven aquestes llengües. També fou traduïda dues vegades al francès i a l'irlandès, mentre que en alemany, anglès i català circulà en una única traducció. L'existència d'una versió catalana completa pareix situar-se al manco des del 1435, però l'interès dels sanitaris catalans pel *Lilium medicine* s'havia iniciat des dels primers moments de ser acabat (ca. 1305). Així ho fa pensar que just vint anys després de la finalització de la versió llatina, un apotecari de Besalú (1325) ja disposava d'un exemplar. De llavors ençà hauria continuat aquest interès, del qual en són

testimoni els volums, de vegades duplicats, que figuren als inventaris de sanitaris catalans medievals i del renaixement.

El document se centra en les receptes que figuren a la part terapèutica del text d'un metge conegut per la seva dedicació a l'atenció directa i immediata del malalt. Aquesta cura, valga el doble sentit de la expressió, és feta a la capçalera del llit del pacient, però recolzada per una prestigiosa posició acadèmica com a professor de medicina a la Universitat de Montpeller. La conjunció de la tasca assistencial quotidiana amb la docència dels futurs metges, converteix Bernat de Gordon en un exemple ben representatiu del model de metge proposat pel clàssic jurament hipocràtic i en una baula important de la trajectòria seguida per l'ensenyament de la medicina occidental des dels temps antics fins a l'actualitat.

L'obra d'on procedeix el fragment editat és resultat de l'ambient propiciat per la nova valoració i apreciació de les aportacions de l'escolàstica mèdica entre la naixent burgesia de les ciutats de la Corona d'Aragó. El renovat interès d'aquestes classes socials per la salut pública i privada es troba a l'origen del conjunt de traduccions vernacles que es van dur a terme des de les darreries del segle XIII. Aquesta activitat fou promoguda per la casa reial catalana i, en menor mesura i durant un període més breu, per la mallorquina. La majoria van ser traduïdes al català per metges de l'Escola de Montpeller. L'objectiu previsible pareix ser facilitar-ne l'accés i l'aprenentatge als sanitaris pràctics i no formats a les aules universitàries, com ara els cirurgians, els barbers o els apotecaris. El destí d'aquests nous escrits *en pla* o *romans* no sols es limitava al públic professional, sinó que també era sovint objecte de curiositat per part d'un públic extens, d'extracció social diversa, interessat a adquirir coneixements mèdics que li permetessin tenir cura de la seva salut.

El llibre que ens ocupa exposa una breu revisió de les escasses dades biogràfiques que es coneixen de Bernat de Gordon. Es resumeixen les iniciatives que va promoure en els camps de l'astrologia, la cirurgia i es menciona la possible traducció francesa de l'obra oftalmològica de Benvingut de Salern o de Jerusalem, de la qual pogué existir-ne una versió catalana. Es destaca la importància del *Lilium medicine* en el reconeixement del prestigi

de mestre Bernat, com demostra el seu ressò en obres mèdiques, però també literàries, com ara els *Contes de Canterbury* o en l'obra de Ramon Llull.

El manuscrit sevillà que conserva el fragment va ser propietat del conegut bibliòfil Hernando Colón, fill segon de Cristòfol Colón, que el comprà a Barcelona el juny de 1536, per vint-i-vuit diners. La nota que registra l'adquisició, figura en el darrer foli (161v) del ms. 7-4-27 de la Colomina de Sevilla, que juntament amb el 81v, són les dues mostres iconogràfiques incloses en l'obra.

Els fragments del *Lilium medicine* copiats al manuscrit són d'una indubtable orientació tècnica. En el volum es detecten tres mans, entre les quals hi ha la del barber cirurgià Vicenç de Colunya. La intenció i aplicació immediata i funcional del conjunt és posada de manifest per l'orientació de les obres reunides. S'engloben preferentment en el camp de la medicina pràctica. Així, trobem tractats destinats al diagnòstic, com ara les tres obres d'uroscòpia i un tractat dels polsos. Es percep un especial interès pels tractats d'aplicació terapèutica, com ara l'obra de botànica mèdica d'Ot o Odó de Meung (ca. 1075-1112) i diversos antidotaris i receptaris. Hi ha també un text pseudohipocràtic centrat en el pronòstic vital, conegut com a *Capsula ebúrnia* o *Secreta Hipocratis*, la versió catalana del qual incorpora altres escrits de la mateixa orientació. Així mateix inclou un recull sistemàtic de procedència salernitana sobre les principals malalties, firmat per Joan Plateari.

L'estudi introductor analitza les característiques bàsiques de la versió catalana, una tasca no exempta de dificultats a causa de la manca d'edició crítica moderna del *Lilium*. Els autors es veuen obligats a comparar el text català amb el d'un dels manuscrits llatins més primerencs i amb el de quatre edicions llatines quatrecentistes. Sembla que el text conservat és còpia de la traducció catalana d'un antígraf llatí. La còpia hauria estat començada primer per un copista professional i continuada pel barber cirurgià Vicenç de Colunya, amb un propòsit indubtablement pràctic i encaminada al seu ús personal. La presència de calligrafies d'altres mans fa creure que va encomanar la tasca a alguns dels seus aprenents. Entre ells és presumible que n'hi hagués un de llengua francesa, com suggereixen els gallicismes que es detecten en una part de la còpia. Aquest

fet permet concebre l'ensenyament dels mossos *encartats* amb cirurgians des d'una nova perspectiva. Convida a creure que la seva formació combinava l'activitat quirúrgica manual i pràctica amb un indubtable aprenentatge teòric. Aquesta visió posa en dubte la idea, molt estesa, que sols es dedicaven de manera exclusiva a l'aplicació de la tècnica ensenyada.

Una sistemàtica i completa anàlisi textual de les dues versions ibèriques i els cinc testimonis llatins consultats, ha posat de manifest la independència entre la traducció castellana impresa a Sevilla l'any 1495 i la catalana, així com la respectiva procedència de diversos originals llatins. Aquesta afirmació es fonamenta en deu arguments, que són oportunitat exposats de manera detallada. Així mateix, es valora la relació entre la versió catalana i les dues versions franceses del *Lilium*, conservades en dos manuscrits del s. xv, però anteriors al 1377.

L'obra forma part de l'onada de traduccions mèdiques i de filosofia natural que des del s. XIII es produïren a l'àrea de parla catalana, de la qual se fa una revisió actualitzada. Aquest programa de traduccions de texts científics es pot posar en paral·lel amb el que contemporàniament es desenvolupa en el camp literari. En aquesta àrea es percep un especial afany per disposar de versions dels clàssics en català, les quals s'encarreguen i es promouen a les corts reials, vertaders nuclis impulsors i receptors de la major part d'aquestes obres.

La traducció del tractat també posa en relleu quines eren les àrees d'interès dels cirurgians i barbers medievals a terres catalanes. Exemplifica una de les diverses vies amb què cercaren de dotar-se d'un nucli de remeis que fossen assequibles pels nombrosos desconexors del llatí acadèmic, a fi que poguessin accedir-hi mitjançant un llenguatge comprensible i quotidià.

L'estudi també demostra la independència de la versió catalana de la resta de traduccions i edicions en altres llengües. El fragment de Gordon inclou un ampli llistat de les patologies que hem de suposar més habituals en el moment de la seva redacció, al tractament de les quals són destinades les composicions detallades. Les preparacions que hi figuren estan encaminades a proporcionar un remei a malalties molt diverses, amb un seguiment no sempre estricte ni exhaustiu de l'ordenació

clàssica d'aquests obres que solien observar una seqüència de cap a peus. La relació finalitza amb un breu conjunt de recomanacions per embellir les dones, tres encaminades a emblanquir la cara i una quarta a envermellir-la. Tots aquests materials constitueixen una nova font d'informació per conèixer les preocupacions dels metges, les patologies a les quals creien enfrontar-se, els simples que utilitzaven i les combinacions que preparaven pel seu tractament. Mestre Bernat proporciona les seves corresponents i personals respostes a aquestes qüestions basant-se en la farmacologia terapèutica. La present edició ens ofereix una visió molt precisa de la seva preparació i de com l'aplicava en la seva activitat quotidiana.

El text de Bernat de Gordon ara editat representa una significativa baula en la recuperació dels texts clàssics medievals de medicina i altres coneixement científics. Constitueix una sòlida aportació a la realitat del que pogueren saber i sabien els metges medievals catalans i com aplicaven aquests coneixements a la seva pràctica quotidiana. Editar-lo permet recuperar i posar a l'abast dels interessats el text català de l'antidotari del *Lilium medicine*, i donar a conèixer un dels conjunts farmacològics que més devien utilitzar els cirurgians i barbers catalans baixmedievals. L'estudi posa en relleu la importància que arribaren a tenir les traduccions medievals, un testimoni molt revelador de la vitalitat de les llengües vernacles com a vehicles de transmissió del coneixement durant els darrers segles de l'edat mitjana.

Antoni Contreras Mas

✚ ARNAU DE VILANOVA, 2017: *Regiment de sanitat per al rei d'Aragó. Aforismes de la memòria*, ed. Antònia Carré, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 406 pp.

En 1310, pocs mesos abans de morir, Berenguer Sarriera, un cirurgià gironí, membre d'una conspícua família que durant diverses generacions comptà amb practicants de medicina vinculats a la casa reial, va traduir al català, a petició de la reina Blanca d'Anjou, esposa de Jaume II, una de les obres més conegudes i difoses d'Arnau de Vilanova, escrita entre 1305 i 1308: el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Segons els extensos estudis que ha dedicat l'historiador nord-americà Michael McVaugh a la família Sarriera, Berenguer es va vincular a la cort jaumina els darrers anys del segle XIII. Des d'aleshores fou agraciat amb una substanciosa quantitat anual, a la qual se sumarien d'altres lliurades puntualment, i seguí la cort permanentment, sobretot en les campanyes militars a Sicília (1298), Múrcia (1300), Monfalcó (1302) i el setge d'Almeria (1309). Entre 1304 i 1306 fou batlle de Girona, ciutat on també percebia un salari i on desenvolupà diversos negocis al marge de la medicina, fets que evidencien la seua importància dins l'oligarquia local. Però també en 1306 el monarca el va enviar com a ambaixador a Montpeller, tasca diplomàtica que no fou estranya als metges reials de confiança, començant pel mateix Arnau. Si bé no tenim a penes notícies sobre la seua pràctica mèdica —sempre vinculada a magnats—, sí podem afirmar que es tractava d'un individu lletrat, amb una sòlida formació mèdica, molt més profunda del que era habitual entre els cirurgians d'aquell moment, entrenats en un sistema d'aprenentatge artesanal. De fet, Sarriera es mostrà interessat particularment en Avicenna i el seu *Canon*, com ho evidencia la correspondència mantinguda amb el rei. És aquesta formació extensa en la teoria fisiopatològica galenista —excepcional en el seu temps entre els cirurgians—, la que explica que Sarriera emprengués la tasca de traducció del *Regiment* d'Arnau. També, segons conjectura McVaugh i segueix Carré, degué ajudar a culminar el repte el contacte estret amb Ermengol Blasi, nebot d'Arnau de Vilanova, que era llavors un dels físics de Jaume II, com també possiblement

alguna trobada amb el mateix Arnau, que pogué donar el vistiplau al text traduït.

Tenim proves contundents del gran èxit que tingué el *Regiment* arnaldia. En primer lloc, podem adduir que és un llibre que sol estar present en nombrosos inventaris de biblioteques de la baixa edat mitjana. En segon lloc, hem de constatar l'elevat nombre de manuscrits que el conserven. Gairebé totes les biblioteques històriques europees de certa entitat de l'actualitat compten amb algun còdex que conté aquest tractat mèdic. De fet se'n conserven 78 manuscrits llatins, datats entre els segles XIV i XV, la major part miscellanis, i a la impremta només en el segle XVI se'n portaren dotze edicions. Per si el volum de còpies manuscrites i edicions impreses no foren suficients per avalar la seua gran popularitat, afegirem que va ser traduït a diverses llengües, a banda del català, fins i tot a l'hebreu, al qual va ser traslladat en quatre ocasions.

Efectivament, el gènere dels *regimina sanitatis* va gaudir de gran predicament durant els segles baixmedievals, com ho demostra la diversitat geogràfica de la seua producció, per bé que això també ho aconseguí l'harmonització de les ferramentes que permeteren pensar la salut i la dietètica. Si bé des del segle XIII ja n'existia una tradició important, va ser sens dubte el treball d'Arnau el que va contribuir definitivament a fixar aquest gènere mèdic, eminentment pràctic, i a fonamentar el seu enorme èxit. No debades, la figura d'Arnau, fincat a la ciutat de València amb la seua família des dels primers temps de la colonització, per bé que viatger infatigable, vinculat a papes i cases reials, i docent a la universitat de Montpeller —amb la facultat de medicina més important d'aquell temps—, fou extraordinàriament influent en el món mèdic occidental, i el seu nom havia de ser clau, per força, en la difusió del coneixement entorn a la salut i la seua preservació en la societat tardomedieval.

Els regiments de sanitat incloïen consells higiènics sobre els elements que condicionaven la salut de les persones, com ara el lloc on era més adequat viure, on convenia instal·lar la residència —una cort, si es tractava del rei—, i sobre totes les activitats quotidianes que hom havia de realitzar, com ara l'exercici —la caça, sobretot, en el cas de les elits—, el bany, el menjar i el beure, i

com regular el son i les emocions per mantenir la salut, evitar la malaltia i prolongar la vida. Si es volia que la difusió d'aquests consells arribés al major nombre de persones, s'havien de traduir a les llengües vulgars. Perquè si bé el coneixement del llatí estava a l'abast de molt pocs, sí que hi havia una població alfabetitzada, probablement molt superior a allò que tradicionalment s'ha pensat, formada a les nombroses escoles municipals difoses arreu, que podia escriure i llegir en la seua llengua d'ús comú. Nombrosos textos científics i tècnics, de molt diversa índole, foren vernacularitzats per l'empenta de l'alta demanda social que hi havia entre artesans, mercaders i professionals liberals. Aquests coneixements que conservaven en les seues biblioteques elevaven la seua categoria social i els permetien obtenir millors resultats en les tasques que desenvolupaven.

Fa tot just 70 anys, en 1947, el pare Miquel Batllori va enllestir una edició crítica de la traducció de Berenguer Sarriera, publicada per l'editorial Barcino en la cèlebre col·lecció «Els Nostres Clàssics». Molt s'ha avançat des d'aleshores en la recerca sobre la història de la medicina medieval, ja siga des d'una perspectiva doctrinal com també social. I en particular els regiments de sanitat s'han beneficiat d'aquests estudis. Així, són de referència obligada dos treballs monumentals. D'una banda, l'edició i estudi del *Regimen sanitatis* llatí d'Arnau, que va dur a terme Pedro Gil Soltes, dins les *Arnaldi de Vilanova Opera Medica Omnia*, X.1 (Barcelona: Universitat de Barcelona-Fundació Noguera, 1996), i, d'altra banda, el treball de Marilyn Nicoud sobre el desenvolupament d'aquest gènere a l'Occident europeu (*Les régimes de santé au Moyen Âge*, Roma: Ecole Française de Rome, 2007), per citar els més rellevants. Encara més, l'investigador Michael McVaugh, com he dit, ha projectat molta llum sobre Berenguer Sarriera i la seua família en diversos estudis construïts a partir de la documentació conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i als arxius comarcals. Sumat a tot açò, per al context de la Corona d'Aragó, cal recordar l'obra de Luis García Ballester, indispensable per contextualitzar convenientment la matèria que ens ocupa. A tot plegat caldria sumar l'avanç substancial en el coneixement d'Arnau de Vilanova i la seua obra, que es pot copsar en la visita al web *Arnau DB. Corpus digital d'Arnau de*

Vilanova [http://grupsderecerca.uab.cat/arnau/es], magnífica iniciativa coordinada per Sebastià Giralt, un dels grans especialistes en el metge teòleg. Aquest panorama molt més diàfan ha esperonat Antònia Carré a emprendre una nova edició, que ha pogut millorar la de Batllori, ja que incorpora la traducció catalana de Sarriera, conservada en dos manuscrits, la versió abreujada, anònima, que es conserva en un únic manuscrit a la Biblioteca Apostolica Vaticana, i els *Aforismes de la memòria*, que ja van ser editats també per Batllori. Al capdavant, es tracta de l'edició de tots els textos catalans que es conserven d'Arnau, que no són tots els que va produir, ja que dos textos més llatins (la *Practica summaria* i l'*Antidotarium*) sabem que van ser traduïts, tot i que no s'han conservat.

Amb la gran experiència que ja compta Carré en l'edició i estudi de textos medievals de caire científic i mèdic, ha pogut manufacturar un producte magnífic, que impressiona tant pel contingut com per l'acurat treball d'edició, començant per la coberta del llibre. El lector podrà trobar una introducció, que junt amb els apèndixs, el glossari i els índexs finals (mèdic i onomàstic), ocupen més de la meitat del volum. Carré comença per traçar un necessari perfil biogràfic actualitzat d'Arnau de Vilanova, exhaustiu. De l'autor no podem descobrir ja, malauradament, moltes més dades arxivístiques que ens ajuden a perfilar millor la seua singladura biogràfica, i per això cal espremer totes les fonts que tenim a mà per aclarir la massa sovint distorsionada imatge d'Arnau que ens ha llegat el temps. A continuació, es fa un repàs exhaustiu del gènere dels *regimina*, per aterrar concretament en el *Regimen sanitatis* arnaldia, en la seua concepció original, els testimonis que en queden i totes les seues traduccions. Però la major part d'aquest estudi introductor i està orientada, lògicament, a la traducció de Berenguer Sarriera, la seua presència en inventaris *post mortem*, i una descripció acuradíssima dels manuscrits i de la seua llengua. Particularment extens i detallat és l'apartat dedicat als trets de la traducció de Sarriera, amb nombrosos exemples estrets d'ambdós manuscrits, i contrastats amb la versió llatina. Finalment, una atenció a banda mereixen la traducció abreujada i els aforismes de la memòria, explorats a bastament.

L'edició crítica del text, impecable, va acompanyada de dos apèndixs amb la taula de capítols, notes i rúbriques dels manuscrits, i també un interessant tercer apèndix amb les receptes catalanes que van circular atribuïdes a Arnau, per bé que algunes no degueren ser més que afegits entre tantes altres atribucions espúries.

Com sempre que ens trobem davant un text de la magnitud del *Regiment*, convé acarar-lo amb l'aportació documental que poden donar els arxius, per copsar diversos aspectes fonamentals per a la seua comprensió, com ara qui va estar realment interessat en ser-ne posseïdor, i amb quina finalitat el devia adquirir. Antònia Carré, com també l'equip d'investigadors del projecte Sciencia.cat de la Universitat de Barcelona, amb quique treballa habitualment (filòlegs i historiadors medievalistes), tenen el bon costum d'utilitzar ambdues perspectives, la que dona el manuscrit i la que aporta el document. Els llibres de Carré solen comptar amb una introducció o aparell crític atapeït de notes d'arxiu, moltes d'elles producte d'una recerca pròpia o de la comprovació de les dades documentals ja exhumades i publicades. Això és essencial per entendre molts aspectes intel·lectuals i socials vinculats a la producció i circulació del coneixement en temps medievals. Efectivament, els inventaris de béns que s'han pogut rescatar dels protocols notariaus, mostren que el públic interessat en els regiments de sanitat fou plural i que anà molt més enllà dels practicants de la medicina. Això voldria dir que les elits, i cada vegada un públic més ampli, es van convèncer que aquells consells que donaven els metges podien ajudar a guiar convenientment les seues vides. Però també podem sospitar que l'èxit d'un gènere, producte de la moda i la creació de biblioteques cada vegada més ben dotades, donaven al seu possessor una promoció social evident. Ambdues qüestions utilitàries, promoció i salut, no devien anar separades, com ha demostrat Lluís Cifuentes (*La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2006, 2^a ed.). Ara bé, les evidències documentals també manifesten que una altra cosa ben distinta era el cas que feien als continguts d'aquests textos els seus possessors. Així, per exemple, ben acostumats com estaven als excessos en el menjar i el

beure, consumien quantitats ingents de productes que eren del seu gust, però que xocaven amb la teoria sostinguda pels metges. La fruita, considerada més aviat en tant que medicament a utilitzar en moments concrets, i no per a consumir sistemàticament, o els peixos, com les anguiles o les llamprees, freds i humits, a evitar, eren devorats en taules pantagruèliques, malgrat les reprimendes dels coneixedors de l'art mèdic. Vegeu si no els treballs publicats sobre aquest assumpte per Juan Vicente García Marsilla (*La taula del senyor duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2010). En realitat tampoc és que els metges feren cas ells mateixos dels seus propis consells, perquè molts patiren els estralls de la gota, simp-toma inequívoc dels excessos culinaris.

Els *regimina* reflectien al capdavant una realitat comuna durant l'edat mitjana: l'existència d'una medicina per a rics i una altra per a pobres. Efectivament, molts d'aquests escrits van ser dedicats a personatges de l'elit social, els que es podien permetre un dispendi, moltes vegades desmesurat, en un gran nombre de medicaments, menjar i beguda, i molts altres tractaments inaccessibles a la majoria de la població. En la traducció del regiment, Sarriera arriba a tal punt l'aproximació al patró al qual va dedicat que afegeix un capítol dedicat a les hemorroides, problema de salut que solia afectar Jaume II i que ell li va tractar en alguna ocasió. Però que tots aquests consells es van convertir molt sovint en pràctiques habituals de tots els estrats socials, ens ho demostren amb contundència els documents arxivístics. L'èxit i penetració d'aquell galenisme, particularment el reflectit als regiments, fou indiscutible. I encara més que es desenvoluparen règims particulars pensats per a individus i situacions diverses; per als que vivien en comunitats (municipis o monestirs) o es dedicaven a oficis concrets, o bé per als viatges o moments crítics, com ara durant les epidèmies. I és que la medicina medieval fou contemplada pels seus artífexs des del seu utilitarisme: si no havia de servir, per a què conrear-la? Els regiments de sanitat foren un testimoni palmari d'aquest pensament.

Carmel Ferragud

✚ LAIRÓN, Aureliano J.; VERCHER, Salvador (ed.), 2017: *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira (1388–1397)*, València, Universitat de València (Fonts Històriques Valencianes, 64), 310 pp.

El *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira (1388–1397)*, incorporat a la col·lecció Fonts Històriques Valencianes que dirigeixen amb bon criteri Antoni Furió i Enric Guinot, conté la transcripció anotada de les ordenances i els acords que es van aplegar en els manuals del consell municipal de finals del segle XIV. Dels sis llibres d'actes del XIV que es conserven (1388–1400), en aquest volum es publiquen els tres primers. Es tracta de les actes més antigues del fons de l'Arxiu Municipal d'Alzira, que Lairón i Vercher coneixen molt bé: són autors d'una *Guia de l'Arxiu Municipal d'Alzira* que ja té vint anys. La documentació medieval inclou pergamins de l'època de Jaume I, ordinacions i còdexs i, és clar, la sèrie d'actes del consell municipal que ens ocupa.

En una breu introducció (7–12), els editors destaquen que l'Arxiu Municipal d'Alzira, la localitat més important de la Ribera del Xúquer, és un «dipòsit documental d'abast quasi comarcal». La sèrie d'actes del Consell és una de les joies d'aquest arxiu. Per bé que Alzira va tenir personalitat jurídica pròpia ja des de mitjan segle XIII, com a *universitat*, el primer llibre d'actes que es conserva és el de l'any de juraderia de 1388–1389, molt posterior al de València (1306) i una mica més reculats que no pas els d'Oriola (1353), Elx (1371), Castelló de la Plana (1374) o Xàtiva (1376). Tots tres llibres tenen unes característiques formals comunes: la coberta és en pergami (sovint reutilitzat) i el text es va escriure en suport paper, sense decoracions ni lletres capitals, ni tampoc color. Es tracta de llibres de gestió plens d'anotacions marginals, de textos afegits, de correccions i ratllades. L'autor físic —no pas intel·lectual, per raons òbvies— en va ser el notari escrivà municipal, encarregat de posar per escrit i d'autenticar les deliberacions i els acords de l'òrgan de govern local. Coneixem els noms dels dos primers: Guillem Mir (juny 1388–juliol 1389) i Bernat Crexell (juny 1394–maig 1395). La introducció inclou una breu descripció dels volums (p. 11), tant pel que fa a la forma com al contingut. Els criteris d'edició i transcripció

aplicats són els de la col·lecció «Els Nostres Clàssics» de l'editorial Barcino. El volum es completa amb un índex onomàstic (p. 285) i un de toponímic (p. 303).

El contingut documental és molt variat. A banda dels acords del Consell, aquests llibres primitius enregistren el bestiar assegurat a les carnisseries de la vila, les èpoques i els rebuts, les sentències i la definició dels comptes, etc. Aproximadament la meitat dels documents són en llatí i l'altra meitat, en català. Les notes a peu de pàgina fan referència de manera gairebé exclusiva a les freqüents intervencions del copista: fragments afegits, ratllats o cancel·lats —de vegades ho està un paràgraf o fins i tot el document sencer. Molt de tant en tant trobem alguna nota que informa d'un aspecte material —nota 631 del primer llibre: «Es tracta d'un quadernet de dos fulls inserit en aquest punt però al marge dels documents anteriors i posteriors»—, d'una particularitat del document —nota 663 del primer llibre: «El document no té final»— o, especialment en l'anotació dels documents llatins, de la correcció d'un error —per exemple, la nota 233 del segon llibre: «En realitat hauria de dir *illos*»; o la 251: «En realitat sobra *quod dedistis* i manca *solidos*».

La transcripció és, en línies generals, acurada, però hi advertim alguns errors i solucions inconsistentes o raonablement dubtoses. No hem revisat a fons els documents llatins, però el fet que hi trobem, entre les notes a peu de pàgina, nombroses correccions amb la fórmula «En realitat hauria de dir» fa pensar que la feina s'ha fet amb mirament. També hi ha correccions en els textos catalans, però aquestes són escasses i del tot insuficients. A la p. 36 s'editen, d'una banda, «se acompanyen \ e-s ajuyen» i, de l'altra, «adjuntes»; potser hauria calgut una nota explicativa per fer constar que el significat de la forma verbal és el mateix. A la p. 50 llegim «rebuts per *reenichils*», una expressió que s'hauria hagut de glossar i potser corregir —a la p. 166 llegim «reebuts en *nichils*». A la p. 62, «playa» hauria de ser «playa»; a la 66, «contestaveu» s'hauria d'haver escrit «contestàveu». A la mateixa pàgina, «hom estrànyer» hauria de ser «hom estranyer»; i a la p. 73, «aper» ha de ser «aparer». A la p. 91, «havén molt acor» s'hauria d'haver transcrit «havén molt a cor». A la p. 151 s'ha repetit «que quant que quant». A la p. 166,

«abduyseren» ha de ser «abduy s'eren». A la p. 168 llegim «aquell sforç que fer puxa, s'i puxa ni deja», fragment que no s'acaba d'entendre (potser hauria de ser «aquell sforç que fer-s'i puxa»). A la p. 193, «a-y tan poch» s'hauria d'haver grafiat «aytanpoch». A la p. 203 trobem en nota la correcció d'una grafia: el text diu «guardades dels forchs», i la nota, «sic, llegiu: *foch*». Ni hauria de ser un cas aïllat ni, comptat i debatut, està del tot justificat: pensem, per posar un sol exemple de la incongruència, que a la p. 215 s'edita «ciutats» i en nota es puntualitza que el text deia «ciutatats», és a dir, a l'inrevés del cas anterior. A la p. 227 s'edita «adactades e corregides», i hauria de ser «adaptades». A la p. 282 tenim tres accents equivocats: «haguès», «plaguès» i «aguès». I, a la mateixa pàgina, «regre los dits hostatges», amb un verb que no està recollit en el DCVB i que possiblement hauria de ser «rembre» o «reembre».

David Guixeras

✚ DESCHAMPS, Eustache, 2017: *Eustache Deschamps, ca. 1340–1404: anthologie thématique*, ed. James Laidlaw, Christine Scollen-Jimack, París, Classiques Garnier (Pouvoirs, lettres, normes, 7), 626 pp.

Classiques Garnier publica una antologia de poemes d'Eustache Deschamps, autor cabdal de les lletres franceses del segle XIV. El llibre ofereix una selecció de dues-centes cinquanta peces, amb edició crítica i estudi a càrrec de James C. Laidlaw, reconegut, entre d'altres treballs, per *The Poetical Works of Alain Chartier* (Cambridge University Press, 1974), i de Christine Scollen-Jimack, autora de diverses publicacions sobre poesia francesa dels segles XIV, XV i XVI, una de les quals una antologia de Ronsard: *Selected Poems* (Bristol Classical Press, 1998).

Eustache Deschamps (ca. 1340–1404) fou uixer d'armes de per vida dels reis Carles V i Carles VI de França —entre d'altres títols que ostentà—, i en diferents períodes estigué també al servei del duc de Borgonya i del duc d'Orleans com a conseller i diplomàtic. Cavaller en actiu en una de les fases més intenses de la Guerra dels Cent Anys, fou així mateix tot un home de lletres: escrigué el primer tractat de versificació en francès, *L'Art de dictier* (1392), i compongué prop d'un miler i mig de poemes, que suposaren una innovació formal i temàtica per a les anomenades «formes fixes franceses» (balada, lai, rondell i virelai). Tal com es destaca en diversos passatges de l'antologia, una de les credencials de Deschamps és haver estat deixeble de Guillaume de Machaut (1300–1377), de qui rebé l'encàrrec de presentar el *Voir-Dit* al comte de Flandes i per a qui escrigué, en la seva mort, una doble balada elegíaca (núm. 48, pp. 164–165). Amb Jean Froissart (1337–ca. 1404) i Oton de Granson (ca. 1340–1397) formen la tríada que excel·leix d'entre la primera generació hereva de Machaut.

L'obra poètica de Deschamps és tanmateix poc coneguda. Potser perquè fins fa poc per llegir-la calia endinsar-se en els onze volums de les seves obres completes, gairebé introbables, publicats entre 1878 i 1903 per la Société des Anciens Textes Français. Potser perquè la tradició crítica francesa sempre l'havia presentat com un poeta prolix i de circumstàncies. Recentment, però, un

seguet d'obres han donat la justa mesura a la figura històrica i literària de Deschamps: la traducció anglesa d'una tria de poemes, acarats amb l'original francès, a càrrec de Ian S. Laurie i Deborah M. Sinnreich-Levi, amb un excel·lent estudi introductori (Routledge, 2003) i els treballs de Clotilde Dauphant, un de caire més divulgatiu, *Eustache Deschamps: Anthologie* (Livre de Poche, Lettres gothiques, 2014), i un altre d'acadèmic, *La Poétique des Œuvres Complètes d'Eustache Deschamps (ms. BNF fr. 840). Composition et variation formelle* (Champion, 2015). L'antologia de Laidlaw i Scollen-Jimack s'afegeix a aquesta nova línia de recerca oferint-nos dues-centes cinquanta composicions ordenades per temes, cadascun dels quals precedit d'un petit estudi de conjunt que els fa de davantal. El llibre va encapçalat amb un capítol introductori de síntesi però força complet: una biografia succinta de l'autor (19–22), una cronologia detallada (23–41), una presentació dels manuscrits que contenen textos de Deschamps (43–51) i una breu descripció de les formes fixes franceses (53–65). Al final de tot hi ha, a més de la secció de notes als poemes (487–529), un glossari (531–559), una bibliografia actualitzada (561–582) i uns índexs i unes taules utilíssims (índexs de noms topogràfics, de persones i matèries, d'al·legories i personificacions, 583–606; i taules de primers versos i de refranys de les balades i les *chansons royales*, 607–621).

El manuscrit base de l'edició és l'immens Français 840 de la Bibliothèque Nationale de France, compilat poc després de la mort de Deschamps, que recull tota la seva obra literària i que, de bona part del miler i mig de peces líriques que conté, n'és l'únic testimoni. El desordre que presenta el manuscrit, tant pel que fa al gènere i la forma de les composicions com pel que fa a la temàtica, seguit fidelment en els onze volums vuitcentistes de les obres completes, contribuï a difondre la imatge de Deschamps com a poeta mediocre i faragós que escrivia a raig sobre qualsevol anècdota o circumstància. L'antologia de Classiques Garnier aconsegueix garbellar el gra de la palla i ens presenta, agrupats per temes, els millors poemes de Deschamps. Certament les temàtiques tractades són ben dispars: des de poemes en ocasió de naixements, casaments i morts de membres de la reialesa (119–137) fins a peces morals i filosòfiques

(189-228), passant per d'altres sobre el menjar i el beure (427-440), la salut i la malaltia (441-455) o la vellesa i la mort (457-485), entre molts altres temes més o menys trivals. Tot i així, els autors de l'antologia ens recorden que Philippe de Mézières recomanava a Carles V de França la lectura de «les dictiés vertueux» de Deschamps, i que Christine de Pisan qualificava també les obres de l'uixer d'armes del rei de «vertueuses» (246). En aquest sentit, per exemple, algunes composicions seves sobre la cavalleria i la guerra (245-276) foren copiades en manuscrits de regiment de prínceps al costat de la traducció francesa de *De re militari* de Vegeci.

La secció més interessant, però, és la que aplega els poemes d'amor (311-352). Les peces, ben construïdes i de qualitat, poden semblar tot i així poc originals i difícils de destriar de les d'altres autors del tres-cents, però justament en això rau la seva vàlua: els poemes amorosos de Deschamps, poeta de cort admirat i imitat, reflecteixen i alhora il·lustren els gustos de la noblesa francesa del tombant de segle. I no només de la francesa: llegir-los permet entendre una mica millor el recull de poesies franceses que conté el cançoner català Vega-Aguiló (manuscrit núm. 8 de la Biblioteca Nacional de Catalunya) i valorar-lo a la llum de la tradició literària que li feia de model.

Marta Marfany

✠ DELLE DONNE, Fulvio; TORRÓ TORRENT, Jaume (ed.), 2016: *L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia / La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia, entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, Florència, Sismel-Edizioni del Galluzzo, 297 pp.

El presente volumen, a cargo de los profesores Fulvio Delle Donne (Università degli Studi della Basilicata) y Jaume Torró (Universitat de Girona), recoge las ponencias leídas en el congreso celebrado los días 4 y 5 de diciembre de 2014 en la Università degli Studi della Basilicata, Potenza, bajo el título que da nombre al volumen, organizado por el Dipartimento di Scienze umane de la Università degli Studi della Basilicata, la Regione Basilicata, el Institut Ramon Llull y el Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

Se reúnen en él un total de trece intervenciones, reelaboradas siempre para su edición, y un proemio en el que los editores explican las motivaciones del congreso, refiriéndose, en efecto, a la necesidad creciente de un tipo de estudios sobre la figura de Alfonso el Magnánimo (1396-1458) que sobrepase los ámbitos particulares catalán y napolitano para centrarse específicamente en las relaciones socioculturales entre el reino de Nápoles y la Corona de Aragón, y los importantes frutos que produjeron dichas relaciones bajo los auspicios del reinado alfonsí. Asimismo, la figura del que fuera rey de Aragón (1416-1458) y Nápoles (1442-1458) ocupa un lugar central entre la diversidad temática de los trabajos —desde la historiografía o la historia de la literatura y del arte—, con el fin de ofrecer también una imagen lo más precisa posible de la «poliedrica e assai cangiante» (x) personalidad del monarca bajo cuyo mandato se produjo un renacimiento no sólo cultural, sino también económico y de reforma social a la altura del florentino, hecho que a menudo ha quedado ensombrecido por los estudios tradicionales.

Tras el «Sommario» (v) y la «Premessa», (vii-xi), abre el volumen el estudio de Lola Badia, «Alfonso d'Aragona e i grandi scrittori catalani medievali» (3-19), una panorámica de la literatura catalana medieval entre los siglos XII y XV que

contextualiza perfectamente al hilo de qué tradición llegamos al renacimiento napolitano-aragonés bajo el reinado del Magnánimo, desde la consolidación de la lengua literaria a partir de la poesía trovadoresca, el proteccionismo lingüístico de los diversos reyes catalanoaragoneses y la creación de una lengua oficial a través de las crónicas, hasta usos literarios más tangenciales como las adaptaciones, traducciones e imitaciones que constituían, no obstante, la base de dignificación de toda lengua vernácula. Llegamos así a lo que la directora de los tres volúmenes de *Literatura medieval* de la reciente *Història de la literatura catalana* (8 vols., dir. Àlex Broch, Barcelona, 2013-15) considera «i tre capolavori delle lettere catalane del Quattrocento» (16): el *Espill* de Jaume Roig, el anónimo *Curial e Güelfa* y, por supuesto, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, tan querido de Cervantes y que tan patente huella dejó en los libros de caballerías que, gracias en parte a la imprenta, gozaron de una inmensa fortuna editorial en las letras europeas del quinientos. El ensayo se cierra con una breve nota sobre el fenómeno dramático de esos años, señalando en parte la escasez de fuentes que lo atestigüen.

En el segundo trabajo, «Memoria e oblio di Alfonso nella letteratura italiana» (21-32), Francesco Tateo (Università di Bari) presenta un recorrido por la cambiante imagen del Magnánimo a través de la historiografía, desde el siglo XVIII, con la publicación de la *Istoria civile del Regno di Napoli* (1723) de P. Giannone o los *Annali d'Italia* de L. A. Muratori (Roma, 1743-49), pasando por las interpretaciones político-nacionalistas del siglo XIX que enfrentaban, por ejemplo, la clásica *Storia della letteratura italiana* (1870) de F. De Sanctis con el *Die Cultur der Renaissance in Italien* (1860) de J. Burckhardt, hasta el momento en que ciertas líneas interpretativas se solidifican en los trabajos de B. Croce, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza* (1917) o el *Die Renaissance in Südtalien* (1923) de E. Gothein. Se pone de manifiesto, de este modo, no sólo la discontinuidad historiográfica y la repetición de aseveraciones a menudo erróneas —o, cuando menos, demasiado generales—, sino la injusta relativización de la importancia que tuvo el renacimiento italiano meridional del siglo XV, no únicamente en lo relativo a su influjo septentrional, sino para todo el ámbito europeo.

También en el ámbito de la historiografía, el trabajo de Fulvio Delle Donne (Università degli Studi della Basilicata), «Cultura e ideologia alfoncina: tra tradizione catalana e innovazione umanistica» (33-54), analiza la formación y consolidación de un tipo de historiografía encaminada a justificar, defender y ponderar la figura del rey Alfonso. Según Delle Donne, el surgimiento de este tipo de escritos encuentra su origen en la *Historia* de Gaspar Pelegrí (ca. 1443), pero sólo pudo llegar a su culmen como instrumento de poder gracias a las corrientes humanísticas italianas. En efecto, a través de un análisis de las *orationes* de Angelo de Grassis (1443) y de Giannozzo Manetti (1445 y 1452) vemos cómo la breve mención que de Alfonso hizo Pelegrí como «*rex formidatam Cesaris progeniem*» (42), encuentra en Italia la elaboración humanística de los defensores de la legitimidad del rey. Tal instrumentalización desembocaría en la disputa entre el Panormita y Bartolomeo Facio, de un lado, y Lorenzo Valla del otro, sobre la historia como narración de la verdad o de lo verosímil y, en última instancia, en la construcción imaginaria de Alfonso de Aragón como heredero de los césares hispánicos y de todas sus virtudes, un *imperator* que había hecho del Mediterráneo occidental un «lago catalano» (40). Las primeras páginas del artículo no vienen sino a expresar el culmen de este proceso, que supone el recibimiento, el 24 de marzo de 1452, del emperador Federico III, así como la publicación de la obra del Panormita, *De dictis et factis Alphonsi regis*, y la construcción del arco triunfal de Castel Nuovo (1455).

En la línea de los anteriores se sitúa también el trabajo de Guido Cappelli (Università di Napoli «L'Orientale»), «E tutto il resto è dottrina. Sangue e virtù nella caratterizzazione dottrinale di Alfonso» (55-75). Siguiendo con el estudio de los tratados y biografías que, para legitimar el derecho alfonsí sobre las posesiones itálicas, lo convertían en dechado de todas las virtudes y heredero, si no consanguíneo, sí por posesión de esas mismas virtudes, de los emperadores de origen hispánico, Cappelli se sitúa en las dos generaciones inmediatamente posteriores al reinado del Magnánimo para comprobar de qué modo los tratadistas del primer humanismo napolitano como Francesco Patrizi (*De regno et regis institutione*), Pier Paolo

Vergerio (*Epistolæ*) y Giovanni Pontano (*Dialoghi*) despreciaban la idea tradicional del derecho sanguíneo frente a la idea clásica de la preeminencia de la *virtus* —con *exempla* tan notables como la elección papal y ducal. En efecto, «Vergerio, Pontano e Patrizi individuavano lucidamente la crisi “degenerativa” della successione ereditaria» (59). Notable excepción, por hallarse a caballo entre el pensamiento tradicional y el humanista, supone el *Liber de rerum gestarum Ferdinani regis* de Antonio Beccadelli, el Panormita, que enaltece las virtudes del rey Fernando II sin por ello renunciar a asociarlas con la transmisión de la sangre real. Tras un breve apunte sobre las reflexiones antagónicas al respecto, Cappelli se refiere al «parangone migliorativo» (62) como la idea de mejorar al precedente; en este caso, por la *pax*, según una *oratio* a Fernando de Aragón escrita por Giovanni Brancato y leída en 1472, que llegó a gozar de cierta —aunque breve— fortuna en la tratadística aragonesa de esos años. Por este orden, *litteræ, religio, fortitudo, comitas gravitate temperata, clementia* y *iustitia* son las virtudes que quedan inmanentemente asociadas a la figura de Alfonso de Aragón: las mismas que se espera encontrar en sus sucesores. En todo caso, concluye Cappelli, la idea del mérito por la virtud no tendrá trascendencia —igual que casi todo el ideario humanista— más allá de la mera floritura tópica asociada al sólido y manido marco de la *laus principis*.

En «L’immagine di Alfonso nell’inedito *Novencarmen* di Lorenzo Valla» (77–102), Antonietta Iacono (Università degli Studi di Napoli Federico II) presenta un análisis detallado del poema inédito, desde su inusual métrica y sus fuentes, tan gratas al Humanismo septentrional, hasta la extraña polifonía y la *Gattungsmischung* o ‘mezcla de géneros’ patente en los nueve *carmina* que lo componen, y que dan nombre al título. El poema —datable entre 1439 y 1441, es decir, poco antes de la conquista de Nápoles— incluye una elaborada descripción del rey Alfonso de Aragón en la *Oratio comitis Campibassi*, en asclepiadeos menores, puesta en boca del conde Angelo di Monforte. La parte central del ensayo constituye el análisis minucioso de esta *oratio*, con especial atención a la formulación tópica de la iconografía alfonsí.

En «El rey tenía inteligencia con Ursinos y Coloneses para poner alguna revuelta en Roma».

Alfonso, il Papato e Roma all’epoca di Eugenio IV» (103–123), Anna Maria Oliva (Istituto di Storia dell’Europa Mediterranea–Consiglio Nazionale delle Ricerche) propone una revisión de las crónicas romanas de la época de la revuelta con el fin de hallar una relación causal directa entre ésta y el advenimiento de Alfonso de Aragón como rey de Nápoles. En efecto, el papado estaba reclamando Nápoles como parte de los Estados Pontificios, pues Martín V se había propuesto la restauración del estado eclesiástico en su amplitud original, lo que habría provocado que la antigua aristocracia napolitana buscara quizá un gobernante de tradición más laica, acorde a la gibelina. Tal propuesta es, avisa la autora, «una suggestione più che i risultati di una ricerca completa: la rilettura di alcune fonti romane con qualche incursione in quelle catalane con un focus sui rapporti tra Alfonso, Roma e il Papato, inteso però come Terre della Chiesa» (106), pese a lo cual, la autora pasa a catalogar una serie de referencias que, en efecto, apuntarían a éste como uno de los factores —no por ello el único— fundamentales de toda una compleja estrategia política entre los papados de Martín V y Eugenio IV, Aragón, Nápoles y Roma.

En un trabajo inscrito en los estudios propios de la historia del arte, «La matrice valenciana della politica artistica alfonsina» (125–137), Joana Barreto (Université Paris I Panthéon-Sorbonne) analiza los aportes aragoneses introducidos por Alfonso de Aragón en la concepción artística napolitana, desde los motivos propios del arte peninsular a la creación de una imagen regia con una intencionalidad política determinada: la construcción de la imagen del Magnánimo como un «imperatore universale» (126). Para ello, la autora comienza un recorrido por los motivos orientalizantes —de la Valencia *mudéjar* a los hornos del Castel Nuovo— tan gratos al gusto peninsular, y los sitúa en relación con la diplomacia establecida por Alfonso entre su corona y los reinos del norte de África y Egipto; del mismo modo, la tapicería, pintura y escultura flamencas, exportadas en gran medida por Lluís Dalmau —formado, a su vez, en el taller de Jan van Eyck— suponen un influjo en las corrientes artísticas renacentistas italianas del momento. Así, ciertas técnicas estilísticas e iconográficas viajarían de la corona de Aragón a Nápo-

les, introduciéndose de lleno en el Renacimiento italiano. No obstante —advierte la autora—, motivos tradicionales como el tópico del *venator intrepidus* de Pisanello, o incluso el del desarrollo mimético del retrato, encontrarían su origen en experimentos hispánicos, como el retrato de San Vicente Ferrer llevado a cabo por Colantonio. La amalgama de influencias y nuevas corrientes artísticas contribuirían, en última instancia, a ofrecer esa imagen de emperador universal buscada por el Magnánimo desde la toma de poder del Reino de Nápoles.

También en el campo de la historia del arte, y en estrecha relación con el anterior, Joan Domenge Mesquida (Universitat de Barcelona) nos ofrece un estudio amplio y detallado de «La imatge sumptuària d'Alfons el Magnànim: joies documentades, representades, imaginades» (139–175). Desde el primer *Inventario de los bienes muebles del infante Alfonso* hasta su testamento, Domenge analiza las adquisiciones y cambios que van padeciendo las posesiones materiales de Alfonso desde la toma de poder del reino, a los dieciséis años, hasta convertirse en rey de Nápoles y hasta su muerte. Comparado en este sentido con el Duque de Berry y, según los testimonios, superando en joyas y demás ostentosos bienes a los más grandes monarcas de su tiempo, Domenge —quien también se detiene en la explicación de las divisas que mostraban estas joyas— describe la entrada del rey en Nápoles como «un vencedor “sense corona”» (164) que, gracias a la pompa de que se había rodeado, hacía inmanente a sí el arquetipo del poderoso.

Los siguientes tres capítulos se centran en sendos escritores catalanes del reinado de Alfonso. Lluís Cabré (Universitat Autònoma de Barcelona), en su estudio sobre «Ausiàs March e Alfonso el Magnanimo» (177–193), revisa la relación entre el poeta y el monarca a partir del análisis de seis poemas dedicados por March al rey Alfonso, desde el servicio prestado por aquél a la corona (poemas 108, 122a y 122b) —a pesar de no haber participado en la campaña napolitana—, hasta la visión regia ofrecida por el valenciano (poemas 30 y 72), basada en las figuras clásicas de Alejandro, Julio César y Augusto, y de la *virtus* cristiana y aristotélica de la magnanimidad (poemas 30 y 106).

Francisco Javier Rodríguez Risquete (Institut de Llengua i Cultura Catalanes–Universitat de Girona) nos ofrece, en este segundo artículo centrado en un autor catalán, un estudio sobre «“La nau” de Lleonard de Sos de Barcelona a Nàpols» (195–220), que el ujier de armas del rey debió componer durante su embajada a Nápoles en 1448. Se trata de un poema alegórico que funcionaría a un tiempo como *laus regis* y como tratado moral, y cuyo único vínculo con las nuevas corrientes humanistas no excedería a la forma —cuartetos cruzados en endecasílabos con acento en cuarta y octava—, pues el contenido es de un indiscutible gusto medievalizante que provocó la desconsideración de la crítica desde el maestro Martín de Riquer. En todo caso, el estudio de Rodríguez Risquete pone sobre la mesa ciertos detalles tocantes a la originalidad e incluso a la calidad de la obra, que la acercaría, si no a la nueva visión del mundo que tomaba fuerza en Italia, sí al ambiente configurado sobre el diálogo entre tales corrientes y el gusto catalanoaragonés de la corte del Magnánimo.

En «Il romanzo caballeresco tra la letteratura antica e i romanzi cavallereschi e d'avventura francesi e borgognoni» (221–239), Jaume Torró Torrent (Universitat de Girona) analiza los rasgos que singularizan las dos obras capitales de la literatura caballeresca en catalán: el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell y el anónimo *Curial e Güelfa*. Tras reflexionar sobre el concepto *novela de caballerías*, entre las que encontraríamos, de un lado, las historias del llamado *ciclo artúrico* o el *Amadís*, y de otro, como *novela caballeresca*, las biografías de caballeros reales —como el Pero Niño o el Jean de Lalaing—, Torró nos muestra la constitución de un tipo de novela particular, a medio camino entre la realidad y la ficción, cuyo objeto no será otro que la narración verosímil de unos hechos ficticios: tradición e innovación, pues la prosa boccacciana fue una clara influencia itálica para el anónimo autor del *Curial*, y sin duda alguna, el ambiente cortesano de Alfonso el Magnánimo fue propicio a la mezcla de la tradición caballeresca francesa y borgoñona con la recuperación de los clásicos griegos y latinos. A partir de este doble influjo, y bajo el amparo de Boccaccio, Torró recorre y analiza las principales singularidades que presentan estas dos obras respecto a las tradiciones en que se inscriben.

Al hilo también de la literatura caballeresca, Rafael Beltrán (Universitat de València), en «Philippe de Bourgogne à l'aide d'Alphons de Naples: l'image du roi et l'épique de la croisade dans le roman *Les tres fils de rois*» (241–260), señala este romance casi desconocido —aunque al parecer bastante popular a lo largo del siglo xv— como una posible fuente del *Tirant lo Blanch* de Martorell. La novela, sin duda, contiene elementos argumentales muy destacables: Alfonso se llama en ella el rey de Aragón, Sicilia y Nápoles, quien pide ayuda en su lucha contra los turcos a Felipe, rey de Francia (en la realidad, duque de Borgoña), con quien ha trabado esponsales de alianza. En efecto, también en un episodio del *Tirant*, Felipe, rey de Francia, va en auxilio de su suegro, el rey de Sicilia, en su lucha contra los turcos. El artículo muestra, así, no sólo la gran influencia de los libros de caballerías en la literatura catalana contemporánea al reinado del Magnánimo, sino, sobre todo, la existencia de fuentes cuyo estudio ha quedado relegado en nuestros días por la poca impronta que dejaron tras de sí, recordándonos que, sin embargo, estas obras gozaron de enorme fortuna hasta bien entrado el siglo xvi.

Y, sin dejar el ámbito de los libros de caballerías, el estudio del profesor Rafael Ramos (Universitat de Girona), «Primi documenti su Pedro de Corral, autore della *Crónica Sarracina*» (261–278), ofrece un breve análisis de los rasgos definitorios de esta singular obra, empezando por la narración de hechos históricos de una manera ficcional, vale decir, cercanamente aunque a la inversa, a como lo hacen el *Tirant* y el *Curial*, hasta la particularidad fundamental de gran parte de la producción literaria en época de Alfonso de Aragón: la influencia de la tradición caballeresca francesa y borgoñona, de una parte, y el conocimiento de las fuentes clásicas latinas y griegas. Tras este marco teórico, el profesor Ramos presenta varios documentos desconocidos que sitúan al autor de la *Crónica sarracina* al servicio del infante Juan de Aragón y de Diego Gómez de Sandoval, y en ocasiones haciendo de mensajero entre éste y el rey Alfonso. Tal documentación no haría, por lo tanto, sino sustentar la singularidad de la obra de Pedro de Corral a partir de los rasgos definitorios de la literatura de la corte del Magnánimo.

Cierran el volumen un «Indice dei manoscrit-

ti» (281–282) y un «Indice dei nuomi e dei luoghi» (283–297), a los que siguen unas «Tavole» (s/p) con contenido gráfico de apoyo para los artículos de Joana Barreto y Joan Domenge.

Tanto el propio congreso como el conjunto de estudios que aquí reseñamos vienen a llenar, de este modo, un importante vacío en los campos de estudio respectivos sobre la historia y la literatura aragonesas y napolitanas del siglo xv en torno a la figura de Alfonso el Magnánimo, especialmente gracias a la interdisciplinariedad y la búsqueda constante de relaciones entre los diversos ámbitos de estudio —desde el humanismo meridional a la historiografía napolitana, pasando por la historia de la literatura catalanoaragonesa del siglo xv— que no bastarían, de forma aislada, para explicar el complejo entramado político y social bajo el cual, en última instancia, se habría producido el florecimiento de las artes y la literatura entre Aragón y Nápoles, convirtiendo los dominios del Magnánimo no solamente en la primera potencia bélica y económica, sino también cultural, de todo el Mediterráneo occidental.

Tal vacío parece destinado, además, a seguirse llenando, pues los principales instigadores tanto del congreso como del volumen descrito en estas páginas siguen organizando simposios y seminarios con el fin de continuar dilucidando los diferentes aspectos culturales de la corte alfonsí. El último de ellos se ha celebrado en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el pasado 23 de febrero bajo el título «*Curial e Güelfa*: una novella cavalleresca en un context italià», por lo que cabe esperar con atención el volumen correspondiente, que aparecerá a finales de este año 2018.

Sergio Moreno Jiménez

✚ SABATÉ, Flocel (ed.), 2017: *The Crown of Aragon. A Singular Mediterranean Empire*, Leiden, Brill (Brill's Companions to European History, 12), 563 pp.

Aquest llibre és el dotzè volum de la sèrie *Companions to European History*, de l'editorial Brill. En el primer article, «The Crown of Aragon in Itself and Overseas: a Singular Mediterranean Empire» (1–36), l'editor de l'obra, Flocel Sabaté, justifica el títol del volum: la Corona d'Aragó estava formada per regnes units sota una mateixa monarquia, però poc coordinats entre si, cadascun amb les seves pròpies lleis i costums. La seva expansió territorial, ja fos mitjançant l'acumulació dinàstica, com en el cas dels comtats catalans i Aragó, o per conquesta, com les de València i les illes del Mediterrani, no va comportar la creació d'un Estat centralitzat, sino que, tal com diu Sabaté al pròleg del llibre, el conjunt es fonamentava en «a sense, a structure and a solid political, economic, social and cultural axes, the comprehension of which is essential for really understanding our present» (ix). Aquesta última frase defineix l'objectiu del present recull monogràfic: explicar, al llarg dels dinou articles que el conformen, les característiques de la Corona d'Aragó a través de la seva història, cultura, art, economia i societat, i esdevenir així una contribució a la historiografia de la Corona d'Aragó que ha d'ajudar a comprendre millor el seu llegat.

Els dos articles següents se centren en els segles anteriors a la formació de la Corona d'Aragó. «The Northeast Iberian Peninsula and Its Muslim Rulers (Eighth-Twelfth Century)» (37–69), de Jesús Brufal, està dedicat als territoris de les actuals Catalunya i Aragó que van restar sota govern islàmic, arran de la conquesta àrab iniciada al segle VIII. La zona va ser controlada inicialment per l'emir de Còrdova, que va ser substituït en el poder per famílies muladís, descendents de cristians convertits a l'islam. Aquesta circumstància va ser possible gràcies a la força de les elits urbanes, especialment rellevants en una societat estructurada al voltant de les ciutats, que eren el centre de l'activitat econòmica, cultural i artística de l'Al-Andalus. Però una sèrie de conflictes van debilitar els llinatges muladís, i la proclamació del califat de Còrdova, l'any 929, va posar fi al seu control sobre

el territori. L'any 1031 el mateix califat va desaparèixer, donant lloc a la formació d'un seguit de regnes independents. La fragmentació va facilitar l'expansió militar dels comtats cristians d'Urgell i Barcelona, i els regnes de Castella i Aragó, que només es va aturar, de manera breu, amb l'arribada dels almoràvits l'any 1102.

A continuació, l'article «Aragon and the Catalan Counties Before the Union» (70–91), a càrrec de Adam J. Kostó, compara la història, la societat i l'economia d'Aragó amb les dels comtats catalans abans de la seva unió dinàstica, un aspecte que la historiografia no ha estudiat amb freqüència. L'anàlisi mostra que hi havia notables diferències entre els dos territoris: Aragó estava cohesionat sota una mateixa monarquia, internament estable tot i els conflictes dinàstics, mentre que Catalunya estava formada per un conjunt de comtats independents en constant conflicte, fins al moment que el comte de Barcelona va aconseguir la preeminència sobre la resta. Aragó i Catalunya van tenir també un desenvolupament econòmic i social dispar. Així doncs, les causes que portaren al matrimoni entre Peronella d'Aragó i Ramon Berenguer IV no poden buscar-se en les similituds entre els dos espais, i tampoc en les relacions diplomàtiques que compartien —que eren més aviat escasses— sinó en el fet que, més enllà de les seves diferències, tenien un interès comú: eren territoris de frontera, preocupats per l'expansió i la conquesta sobre els musulmans.

A partir del segle XI, i fins al segle XIII, l'atenció dels comtats catalans es va centrar en l'expansió cap a Occitània, tal com explica Pere Benito a «An Intense But Stymied Occitan Campaign» (92–124). L'any 1067 el casal de Barcelona va comprar els drets sobre els comtats de Carcassona i Razes, donant pas a gairebé dos segles de conquestes, guerres i pactes matrimonials amb l'objectiu de crear un imperi més enllà dels Pirineus. Un projecte que va ser, finalment, fallit, degut sobretot a les dificultats per consolidar la sobirania del comtat de Barcelona, i més tard la Corona d'Aragó, sobre els territoris annexionats. Va concloure amb la firma del tractat de Corbeil, l'any 1258, en el qual el rei Jaume I va renunciar als seus drets sobre tota Occitània, a excepció de Montpeller i l'Aran.

Pere Benito identifica la cultura i la llengua

compartides per Occitània i Catalunya com una de les raons per aquests intents d'expansió. Els dos articles següents també aborden punts de contacte entre els dos territoris, en concret la cultura escrita i l'art. «The Culture (Ninth-Twelfth Centuries): Clerics and Troubadours» (125-149), d'Isabel Grifoll, comença estudiant el renaixement cultural promogut per Carlemany a finals del segle VIII, conegut com a *renovatio*, l'objectiu principal del qual fou la unificació cultural dels territoris de l'imperi, a través de l'estandarització de la litúrgia, la gramàtica i l'escriptura llatines. Les institucions eclesiàstiques foren les encarregades del desplegament de l'educació tant als comtats catalans sota el domini dels francs, com a Occitània. Les principals obres de la *renovatio* van ser copiades als *scriptoria* de monestirs i esglésies, i conservades a les seves biblioteques. El llegat d'aquest projecte va ser una nova producció literària, desenvolupada durant els segles X i XI, en la qual destaca als territoris catalans l'escriptura d'obres hagiogràfiques i històriques, i la popularització de la poesia trobadoresca.

A continuació, Xavier Bassal-i-Altet signa el capítol «The Romanesque in the Mountains and on the Border» (150-171). Aquest estil artístic es va desenvolupar a partir dels segles IX-X, una etapa de notable millora econòmica i augment de la demografia, factors que van propiciar la construcció de més esglésies i monestirs. L'autor examina alguns dels exemples més destacats, com Sant Miquel de Cuixà, Ripoll o Santa Maria de la Seu d'Urgell. El romànic es va mantenir com a estil arquitectònic a Catalunya fins al segle XIII, moment en què va ser reemplaçat per l'art gòtic, al qual l'autor dedica un altre article més endavant.

Encara que l'expansió cap a Occitània va ser, en la seva conclusió, bàsicament fallida, les següents empreses de la Corona d'Aragó van tenir més èxit. En el següent article, «Territory, Power and Institutions in the Crown of Aragon» (172-200), Flocel Sabaté se centra en la construcció territorial de la Corona d'Aragó a partir de la conquesta de València i Mallorca, l'adquisició de Sicília, i la posterior expansió cap a Atenes, Neopàtria, Sardenya i Nàpols. Per tal d'aconseguir recursos per a aquestes conquestes, el rei havia de negociar amb una noblesa i unes elits urbanes belligerants, sovint hostils, a les quals havia de

concedir certes prerrogatives. Tot i que la Corona d'Aragó va saber dotar-se d'institucions efectives per controlar els nous territoris, les concessions que el monarca va efectuar per tal de dur a terme els seus projectes expansius van debilitar el poder reial, cosa que ajuda a explicar la constitució d'un imperi plural.

L'estructura social de la Corona d'Aragó, basada en el feudalisme, i la millora econòmica i productiva a partir del segle XII, van permetre que la població disposés d'excedents agraris, i per tant tingués la possibilitat de comerciar. A «The Beginnings of Urban Manufacturing and Long Distance Trade» (201-236), d'Antoni Riera, s'explica com aquestes circumstàncies van derivar en l'establiment d'una important indústria tèxtil. Els primers grans centres de producció van ser les ciutats d'Osca i Lleida, a partir de les quals la manufactura de tèxtil es va estendre a tota Catalunya i Aragó, i més tard a València, on la monarquia va procurar estimular la producció de teles catalanes per substituir les islàmiques. Al llarg dels segles XII-XIII, la qualitat del tèxtil català va millorar progressivament, al temps que el comerç marítim de la Corona d'Aragó es feia més dinàmic i competitiu, gràcies als avenços en la construcció naval, la difusió del crèdit i de nous contractes de comerç.

El segle XIV va estar caracteritzat per una crisi, provocada per anys de males collites i les epidèmies de pesta negra. Però tal com s'explica a «Crisis and Changes in the Late Middle Ages» (237-278), escrit pel mateix Antoni Riera, no va ser tant una època de decadència com de transformació, sobretot al camp. El descens de la demografia, que va provocar una quantitat considerable de terres abandonades per falta de mà d'obra, es va traduir en noves estratègies per procurar que fossin ocupades. Els senyors del domini directe de les terres van reduir la quantitat dels censos que demanaven per la seva explotació als propietaris útils, van augmentar el nombre d'emfiteusis i es van diversificar el tipus de contracte agraris. La crisi no va afectar gaire les ciutats, que es van recuperar ràpidament de les dificultats provocades per la mortalitat. El sector tèxtil va continuar produint, creixent i innovant. El comerç marítim es va incrementar, així com la presència de la Corona d'Aragó a les rutes del Mediterrani.

Una d'elles era la d'Orient, corresponent a les

zones de l'antic Imperi Bizantí, Síria, Palestina i Egipte, on sobretot es comerciava amb espècies. Damien Coulon l'estudia al seu article «The commercial influence of the crown of Aragon in the Eastern Mediterranean (Thirteenth-Fifteenth Centuries)» (279–308). La tasca d'investigar el comerç amb aquests territoris no és fàcil, ja que el Papa havia prohibit, al segle XII, que els cristians comerciessin amb musulmans. Els navegants amagaven les seves transaccions a les rutes d'Orient, i per tant en tenim pocs registres escrits, però els que es conserven són suficients per mostrar que la Corona d'Aragó va tenir una presència important en aquesta ruta. De fet, a partir del segle XIV la monarquia va haver d'intervenir per tal d'impedir que hi haguessin rivalitats entre els ports de la Corona d'Aragó, procurant que cada port s'especialitzés en el comerç amb una zona d'Orient diferent.

El següent article, «The People: Labourers and Rulers in a Expanding Society» (309–336), de Maria Bonet, aborda l'assentament de famílies catalanes a la Catalunya Nova i a València. Els senyors van incentivar la colonització amb la concessió de cartes de franquesa i rendes més moderades sobre les terres, però tot i això van perdurar en els nous territoris certes demandes arbitràries, com la obligatorietat del servei militar, especialment en zones de frontera. La tensió entre senyors i pagesia era constant, i va augmentar a partir de la crisi demogràfica de 1348, que va inaugurar un període de revoltes en contra dels mals usos. La colonització dels nous territoris també va incloure la població de ciutats, que van rebre tanmateix privilegis mercantils i legals, cosa que no va evitar que hi haguessin tensions socials entre les classes urbanes. Al marge d'aquestes societats es trobaven les minories. Els jueus habitaven sobretot a les ciutats, i gaudien de la possibilitat d'autogovernar les seves comunitats, si bé eren marginats i assetjats per gran part de la població cristiana. Els musulmans, anomenats mudèjars, vivien sobretot en àrees rurals, i encara que podien mantenir la seva religió, l'obligació de pagar una taxa especial al senyor els va convertir en un col·lectiu empobrit. Aquestes minories suposaven l'esglai més baix de la societat, per sobre del qual hi havia famílies nobles, institucions eclesiàstiques i el patriciat urbà, estaments que van contribuir, a través del

seu poder, a cohesionar i consolidar el domini de la Corona d'Aragó dins del nou territori.

Com recorden els articles precedents, la Corona d'Aragó va tenir una gran presència al Mediterrani. A «Islands and the Control of the Mediterranean Space» (337–360), d'Alessandra Cioppi i Sebastiana Nocco, estudien amb més detall l'expansió militar sobre les seves illes. Va començar al segle XIII, amb la conquesta de les Balears, que suposaven un perill pels navegants catalans degut a la presència de pirates sarraïns als seus ports. L'ocupació de Mallorca, Menorca i Eivissa va donar seguretat per començar l'expansió cap a l'est, que es va iniciar amb la reclamació sobre Sicília, a la qual van seguir Sardenya i Nàpols. La voluntat de controlar les rutes comercials d'aquestes illes podria haver estat un factor determinant per a la seva conquesta, i mostra que la monarquia aragonesa era capaç de respondre als desitjos de la classe mercantil catalana. Però també s'ha de tenir en compte el seu poder estratègic, especialment durant les croades, quan es van convertir en un punt de contacte amb Terra Santa, així com el prestigi que aquestes conquestes van suposar per a la monarquia de la Corona d'Aragó.

Els tres capítols que trobem a continuació reprenen l'estudi de l'art i la literatura a la Corona d'Aragó, aquest cop durant els segles XIII–XIV. El primer, de Lola Badia i Isabel Grifoll, «Language: From the Countryside to the Royal Court» (361–386), tracta de la difusió del coneixement al llarg dels segles XIII i XIV, a través dels nous ordes mendicants, però sobretot gràcies a la promoció que la monarquia va fer de les universitats. És durant aquests segles que apareixen alguns dels autors més rellevants de la cultura catalana, com Ramon Llull, Arnau de Vilanova, Francesc Eiximenis, Bernat Metge o Anselm Turmeda. La monarquia va incentivar també la creació de textos historiogràfics dedicats a les gestes dels reis, entre els quals destaquen les quatre grans cròniques. Es van establir concursos de poesia i es van començar a recopilar les obres trobadoresques de segles anteriors en reculls anomenats cançoners. Entre les minories de la Corona d'Aragó, la cultura jueva va passar per un moment d'esplendor durant el segle XIII, que contrasta amb la pobresa cultural que van patir els musulmans a València.

Lola Badia signa a continuació el capítol

«Writers at the End of the Middle Ages» (387–410), centrat en la cultura del segle xv. En aquesta època, les universitats van ajudar a difondre el nou esperit humanista del renaixement. Jeroni Pau, Joan Margarit i Pau, o Pere Miquel Carbonell són alguns dels autors catalans més rellevants del segle, durant el qual destaquen sobretot els poetes i escriptors valencians: Ausiàs March, que es pot considerar com un renovador del gènere de la poesia trobadoresca; Joan Roís de Corella, seguidor de March i poeta dedicat a temes profans i mitològics; Joanot Martorell, autor del *Tirant lo Blanc*; o Jaume Roig, autor de l'*Espill*. Per últim, el redescobriments de les obres de Plaute va renovar l'interès pel teatre a tota Europa. A la Corona d'Aragó se celebraven espectacles teatrals, especialment de caràcter religiós, a la cort reial i a les festivitats dels nobles.

Pel que fa a l'art, Xavier Barral-i-Altet li dedica un altre article, «A Gothic Mediterranean Catalan Art» (411–430), on considera l'art gòtic el més representatiu de la Corona d'Aragó, ja que es lliga a la seva etapa d'expansió i esplendor. Els reis d'Aragó n'aprofiaven el prestigi, i per tant no només el trobem en esglésies i catedrals, sinó també en els edificis on tenien la seu les institucions de poder, com la Sala del Consell de Cent o el Palau de la Generalitat. L'escultura d'aquesta època es va caracteritzar per un marcat realisme, que es va estendre a la pintura, i la creació de vidrieres de colors per decorar catedrals i edificis va adquirir una especial rellevància.

En els darrers articles del volum s'analitzen les relacions de la monarquia aragonesa amb els territoris que va conquerir, i el llegat que aquest imperi va deixar en el Mediterrani. Flocel Sabaté, a «Identities in Contact in the Mediterranean» (431–458), examina el contacte entre la Corona d'Aragó i les cultures del mediterrani, especialment les de les illes conquerides. Aquestes campanyes servien per exaltar el prestigi i el poder de la monarquia aragonesa. A Sicília es va presentar el rei d'Aragó com el legítim governant per dret dinàstic, però això no va impedir que esclatessin conflictes entre les elits autòctones i les famílies catalanes que es van instal·lar a l'illa, un problema que es va repetir a Sardenya. Tot i que les tensions entre els dos grups van ajudar a cohesionar la identitat nacional d'aquests territoris —la presència d'un enemic exterior sempre uneix—, la llen-

gua, la literatura i l'art catalans van exercir una forta influència sobre les illes conquerides, i van generar lligams culturals que van perdurar fins a la unió amb la Corona de Castella. La formació de la monarquia hispànica va provocar un progressiu abandonament de la cultura catalana en favor de la castellana, cosa que va trencar els vincles entre els territoris de l'antiga Corona d'Aragó.

La relació entre aquestes dues corones és estudiada per Antoni Simon, «The Medieval Legacy: Constitutionalism versus Absolutism. The Case of Catalonia» (459–483). A Castella s'imposava un model de govern absolutista, caracteritzat pel desig d'unitat nacional —històrica i cultural— especialment després dels conflictes de la corona castellana amb altres territoris plurals, com els Països Baixos. Aquesta visió xocava amb el model català, on predominava la visió de la sobirania corporativa, no només en la gestió dels diferents estats que conformaven la Corona, sinó també en les prerrogatives reials: el poder del monarca havia d'estar limitat pel parlament i la comunitat. El conflicte entre les dues idees seria un dels factors que causaria la Guerra Civil Catalana de 1640, així com la posterior Guerra de Successió.

El penúltim capítol, de Liciano Gallinari i Esther Martí Sentañes, «The Medieval Heritage: Islands and Territories with a Specific Identity?» (484–309), està dedicat al llegat cultural de la Corona d'Aragó als territoris mediterranis. Tal com s'explicava a l'article de Flocel Sabaté, després d'una sèrie de conflictes a Sicília, la Corona d'Aragó i l'illa van establir forts punts de contacte, especialment a través de les arts, que han estat generalment ignorats per la historiografia moderna i nacional siciliana. A Malta, la catalanització no va ser tan rellevant, ja que l'illa només va ser ocupada de manera breu pel seu valor com a port estratègic, sense voluntat d'integrar-la culturalment a la Corona d'Aragó. A Nàpols, els monarques van buscar el suport de la noblesa local, i la conquesta va tenir efectes modernitzadors i econòmics favorables. A Sardenya, la presència de la Corona va deixar igualment una influència notable en la cultura. Per últim, el llegat a les terres gregues, on la Corona d'Aragó havia arribat a controlar Atenes i Neopàtria, va ser especialment negatiu: els catalans es van convertir, en la cultura popular i la literatura, en una figura antagònica, temuda i menyspreada.

El capítol final, «The Catalans and the Mediterranean» (510–516), de David Abulafia, ofereix un parell de reflexions sobre la Corona d'Aragó i el seu contacte amb altres territoris, com els centres comercials de Pisa i Gènova, amb els quals va entrar en relatiu conflicte per la conquesta de Mallorca, ja que els ports italians comerciaven amb els musulmans de l'illa. Com s'ha dit abans, la conquesta dels territoris balears va ser l'inici d'una expansió cap al Mediterrani de l'est, començant amb la presa de Sicília: en va resultar un llarg conflicte amb França, país que reclamava també la seva sobirania sobre l'illa. De l'expansió per la península Ibèrica, en especial a València, sobretot es destaca la política que la monarquia va exercir respecte als musulmans: se'ls va atribuir un caràcter similar al de la minoria jueva, com a serfs directes del rei, i van poder continuar amb les seves pràctiques religioses.

La conclusió de l'article reitera la idea d'imperi singular que trobàvem al començament del volum: un territori format per diversos estats, cadascun dels quals amb una estructura institucional particular, units per un monarquia irremeiablement feble per les concessions que va haver de fer a cadascun d'aquests estats, però que es va convertir en un important centre de comerç marítim, va obrir noves rutes i va deixar un important llegat tant a les illes del Mediterrani occidental com a València. Qualsevol dels articles que conformen el llibre poden ser llegits individualment, i representen una anàlisi excel·lent dels temes que es proposen tractar, però en conjunt suposen un relat estructurat i sòlid de les bases sobre les quals se sosté el llegat de la Corona d'Aragó: la història — des dels inicis, les conquestes a Occitània, València i el Mediterrani, fins a la unió amb la Corona de Castella—, l'art, la literatura i la cultura a través dels segles, la seva economia i societat, i la influència que va exercir sobre els territoris dominats. Si ens remetem de nou al primer article de Flocel Sabaté, després d'haver llegit els dinou articles, trobem la seva conclusió perfectament vàlida: «it was a complex and vital amalgam, and, in a historiographic and almost literary sense, we can call it empire, although it was, in any case, a singular Mediterranean empire» (36).

Alba Pérez

✚ VAL VALDIVIESO, María Isabel del (coord.), 2017: *El agua en el imaginario medieval. Los reinos ibéricos en la Baja Edad Media*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, 356 pp.

Actiu des de fa més d'una dècada, al departament d'Història Medieval de la Universitat de Valladolid s'ha consolidat un grup de recerca que, encapçalat per la catedràtica María Isabel del Val Valdivieso, se centra en l'estudi històric de l'aigua des d'una perspectiva pluridisciplinària. El llibre ressenyat és un dels fruits d'aquesta empresa investigadora que ha aconseguit atraure autors de bastants indrets de la península i d'altres territoris propers.

Tal com explica la coordinadora del volum, l'obra insisteix en la premissa de l'omnipresència de l'aigua en àmbits molt diversos de les societats humanes i, d'acord amb una lògica tripartida ben arrelada en la historiografia de la segona meitat del segle XX, se centra en un nivell que pretén transcendir els aspectes estrictament materials, ja tractats a bastament en reunions científiques i publicacions anteriors. D'aquesta forma, s'ofereix un conjunt de treballs orientats a analitzar tres qüestions bàsiques: com era percebuda l'aigua pels homes i dones de la baixa edat mitjana, quina plasmació tenien aquestes representacions en la llengua i la literatura del període i, finalment, quin era el paper dels elements hídrics en l'esfera dels rituals, les creences i els sentiments.

Obre la primera part del llibre una anàlisi d'Emilio Martín Gutiérrez sobre les zones humides i els maresmes de les comarques a l'entorn de la ciutat de Cadis amb un èmfasi especial en el concepte de «riparia» i, així doncs, les implicacions que tingué l'aigua en l'articulació del poblament rural i la construcció dels paisatges històrics en el tombant de l'època medieval a la moderna. En una línia similar, José Ignacio Sánchez Rivera passa revista als usos i elements materials relacionats amb l'aigua a la conca mitjana del Duero en creuar l'actual Castella i Lleó, bo i referint-se a ponts amb fonaments antics o medievals, estructures de conducció, fonts i deus. Aquests darrers elements condicionaren sovint la fundació de monestirs, l'aspecte en què justament aprofundeix Juan Antonio Prieto Sayagués en estudiar la percepció de l'aigua en els monestirs castellans

dels darrers segles medievals, marcada tant per visions positives com negatives. Francisco Saulo Rodríguez Lajusticia, al seu torn, mostra les estratègies endegades per diverses institucions (entre les quals diversos cenobis), comunitats i particulars per tal d'assegurar-se el control de l'aigua de reg i les infraestructures que s'hi vinculen al regne d'Aragó medieval.

Ja en la segona part de l'obra, Juan Francisco Jiménez Alcázar i Mercedes Abad Merino rastregen esments en la documentació tocant a la conca del riu Segura a propòsit de l'escassetat hídrica i, alhora, presenten les línies mestres dels mecanismes d'abastament en aquest territori i les empreses de millora de la xarxa hidràulica, especialment destacades després de la conquesta de Granada. El ventall de temàtiques i perspectives s'amplia amb les contribucions d'Isabel Vaz de Freitas, Juan Carlos Martín Cea, Diana Pelaz, Covadonga Valdaliso i Francisco Hidalgo. Els dos primers fan atenció a diversos manuscrits i obres medievals amb representacions d'elements lligats a l'aigua, com l'*Amadís de Gaula*, el *Roman de la Rose* i, sobretot, las *Cantigas de Santa María*, fita de la literatura castellana que, tal com demostra el segon, bé a través de la gran varietat d'històries que recull, bé per mitjà de les riques miniatures de dos dels principals còdexs en què es conserva, permet reconstruir molts aspectes de la vida quotidiana de la Castella —i per extensió de bona part de l'Europa occidental— del segle XIII, entre els quals el rol de l'aigua en l'imaginari del període. Pelaz i Valdaliso, en canvi, es fixen en la cronística per resseguir, respectivament, el paper destacat del medi hídric en els desplaçaments de les reines castellanques i llurs seguicis, i el ressò que tingueren en la historiografia medieval castellana les revindudes i altres excessos de l'aigua, tema que, de fet, serà objecte de nous treballs del grup en un futur proper. Amb un camp de visió encara més ampli, Hidalgo posa en relació com eren percebudes les aigües fluvials en contextos molt diversos de la Castella de l'edat mitjana: des de la relació quotidiana en viles i ciutats fins a escenaris militars.

En el tercer bloc del volum s'aprofundeix en el simbolisme de l'aigua. Germán Gamero traça, en aquest sentit, una comparació dels usos rituals de l'aigua en les cerimònies reials tant amb significació política com religiosa i en la vida corte-

sana de les corones de Castella i Aragó durant el segle XV. En paral·lel, Jorge Lebrero, en el marc de l'estudi de les emocions o de l'*affective turn*, glossa diversos passatges literaris d'obres castellanques del període baixmedieval en què els elements hídrics adquireixen protagonisme. María Luz Ríos, en canvi, posa l'accent en la vessant guaridora i salvífica de l'aigua prenent com a marc d'estudi l'àrea nord-occidental de la península i els escenaris de culte a les aigües que acollia des de l'Antiguitat. Finalment, les dues darreres contribucions giren al voltant de l'aigua beneïta. Cristina de la Rosa i María Isabel del Val analitzen el tractat que hi dedicà el cardenal Juan de Torquemada, publicat per primer cop l'any 1473–1474, i, en essència, el consideren un compendi de base tomista d'idees fonamentals de l'ortodòxia catòlica amb una atenció preferent al valor dels sagraments. Rica Amrán se centra en el paper exercit per l'aigua en les conversions, el baptisme de nous cristians i altres pràctiques per part de neòfits al final del segle XV.

En síntesi, al llarg d'aquesta obra coral es recorren espais molt diversos en què els recursos hídrics emergeixen amb una força de vegades imprevista. Així, a còpia de compilar episodis històrics, passatges literaris i altres materials, es demostra, d'una banda, l'arrelament de l'aigua en l'imaginari de les societats hispàniques del període tardomedieval i, de l'altra, el seu caràcter polièdric, que es manifesta en l'ampli ventall de percepcions, emocions i actituds estudiades.

Malgrat tot, certs lectors segurament compararan la impressió que aquesta mirada al paper que l'aigua va tenir en les societats medievals, la qual integra diverses disciplines de les ciències humanes i socials, es podria estendre a àmbits culturals que, en el marc d'un projecte de gran abast que té com a referència el conjunt dels regnes ibèrics, no han estat prou atesos. Així, potser pensaran en determinats espais de la Corona d'Aragó en què els elements hídrics —el reg o l'aprofitament per a molins i per a la manufactura— i les consegüents percepcions tenien un pes indiscutible; o, així mateix, en obres i autors que, tal com ja ha estat posat en relleu en diversos treballs, incidiren, de manera més o menys directa, en la importància dels banys o de la higiene en la cultura de l'època. Al capdavant, doncs, el llibre desplega planteja-

ments molts diversos i demostra que, mentre es conservin en bon estat les eines per pouar, estem davant d'una deu de recerca encara no esgotada.

Albert Reixach

✚ BATALLER CATALÀ, Alexandre (ed.), 2018: Jaume de Cèssulis, *Libre de les costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles sobre lo joch dels escacs. Estudi i edició*, Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Sanchis Guarner, 89), 308 pp.

El joc d'escacs, com els préssecs, la seda, els papagais o les espècies, ve de l'Orient. També venen de l'Orient les mil i una històries de les mil i una nits, que tenen, per cert, segons explica la llegenda recollida pel dominic Jaume de Cèssulis, un origen molt similar al dels escacs. Si Xerazade va haver de teixir una història rere l'altra per salvar la seva pell, un filòsof anomenat Xerxes, o Philometor, va inventar, posant en perill la seva vida, el joc d'escacs per criticar el govern tirànic d'Evilmoderac, rei de Babilònia, fill de Nabucodonosor. Xerazade va seduir amb els seus relats el califa, i de retruc un nombre infinit de lectors, i Xerxes, amb la invenció del joc i de les peces va seduir també el tirà i, darrere seu, un nombre infinit de jugadors. D'aleshores ençà el joc dels escacs no ha parat de generar històries i relats com la del *Liber de moribus* del dominic Jaume de Cèssulis, un bestseller de les lletres europees medievals, amb més de tres-cents manuscrits llatins conservats i moltíssimes traduccions medievals a gairebé totes les llengües europees, entre elles dues al català. No es tracta, però, d'un manual per ensenyar les regles del joc, sinó d'una allegoria política que proposa una interpretació dels escacs i del moviment de les peces com a metàfora del (bon) funcionament de la societat estamental medieval. Devem a Alexandre Bataller el plaer de poder llegir en una bella edició la primera de les dues traduccions catalanes medievals d'aquesta obra, una escrita pels volts del 1375 i l'altra, a principis del segle xv. Es tracta de la tercera edició moderna, la primera de caràcter filològic *stricto sensu*, molt superior, en tots els sentits, a la primera, de Josep Brunet, publicada el 1900 en edició de bibliòfil per l'Avenç, i a la segona, de Jaume Bulbena, publicada dos anys més tard, de caràcter més popular.

La feina que ha dut a terme Bataller a partir de la seva tesi doctoral no era gens fàcil, perquè es tracta d'una traducció molt literal, molt sovint

massa, com és propi de la primera gran fornada de traduccions del regnat del Cerimoniós. Una dificultat afegida és el fet que es tracta d'una traducció que s'ha conservat en un sol manuscrit, transcrit el 1385 per un copista que, per acabar-ho d'adobar, no era massa acurat. Editar aquesta traducció era, doncs, una feina complicada de debò, que Bataller ha dut a terme amb solvència, amb rigor filològic i amb passió per un joc amb tanta història i tantes històries al darrere. Formen part també de l'edició un documentat estudi de l'obra, que va néixer en el mateix convent dominic de Gènova on també es van escriure, gairebé pels mateixos anys, dos altres bestsellers: la *Legenda Aurea* de Jaume de la Voràgine i el *Catolicon* de Joan Balbi; un estudi de les dues traduccions i una anàlisi lingüística de la primera, la del 1385, i l'edició del text, completada amb un glossari, un índex de noms i una taula d'exemples i sentències. Un treball molt complet que permet fer-se una idea de les dimensions de l'obra original i de la seva primera traducció al català.

L'únic però que soc capaç de posar a la bella i utilíssima edició de Bataller és que de vegades té massa tendència a corregir el text a partir de l'original llatí del dominic genovès. I en algun cas les correccions que es proposen em sembla que no són necessàries. Vegem-ne alguns exemples. En la versió que dona Cèssulis d'una famosa història de dos pelegrins (un pare i un fill) que fan el camí de Sant Jaume i que són falsament acusats de robatori es llegeix la frase següent: «e com aquell (el fill) si matex e son pare afermàs no noents» (230). Això és el que diu el manuscrit, però en la nova edició s'ha introduït una esmena *ope ingenii* i s'ha substituït «no noents» per «innocents» d'acord amb el text llatí, que diu *innocentes*. La forma «no noents», és cert, és tan poc corrent que pot semblar una mala lectura, però en realitat no és així, ja que es tracta d'una forma que, com a mínim, també tenim documentada en la traducció medieval del *Primer llibre dels reis* (224), que va editar fa uns anys l'enyorat Jordi Bruguera en el *Corpus Biblicum Catalanicum*. El més prudent, per tant, sembla que és respectar la forma original del manuscrit o, en tot cas, fer-hi les mínimes intervencions possibles.

En canvi, en la frase «aytal fembra fornicadora e muler luxuriosa, dix ell matex haver aytal merit,

que per cobejança perdé la ciutat» (178) és molt encertada la substitució de «merit» per «marit» d'acord amb el text original llatí: «*talis libidinosax uxor, quae propter concupiscentiam ciuitatem sua prodidit, talem debet habere maritum*». Ara bé, potser també hagués calgut fer, en la mateixa línia, una altra petita intervenció en el text i esmenar «matex» per «marex» o «merex», que és el que demana la frase llatina de Jaume de Cèssulis.

Aquests petits detalls no afecten gens la qualitat d'una edició que, com va fer Philometor amb *Evilmoderac*, pot continuar seduint els lectors dels nostres dies amb un arsenal de sentències, exemples i anècdotes extretes dels clàssics llatins i dels medievals. Amb llibres i traduccions com aquesta es van formar molts dels lectors catalans de l'edat mitjana —segons una ben fonamentada hipòtesi de Jaume Riera i Sans, aquesta traducció podria haver format part de la llista de llibres destinats a la formació del príncep Joan, aleshores duc de Girona, en ocasió de la seva majoria d'edat el 1370. L'edició que ha preparat Alexandre Bataller d'aquesta obra és una molt bona manera d'entrar en contacte amb els nostres clàssics i amb el català medieval. Llegint, per exemple, la definició que dona Cèssulis de l'honor («honor res àls no sia que donament de reverència en testimoni de virtut») es fa inevitable pensar en la definició que en dona el rei Artús en la ficció dramàtica dels capítols 189-202 del *Tirant lo Blanc* («honor és do de reverència en testimoni de virtut»). Darrere d'un llibre com el de Jaume Cèssulis hi ha mil i una històries, per exemple la d'*Evilmoderac* i *Philometor*, la primera, però també la del príncep Joan o la del rei Artús de Martorell.

Xavier Renedo i Puig

✚ CABRÉ, Lluís; COROLEU, Alejandro; FERRER, Montserrat; LLORET, Albert; PUJOL, Josep, 2018: *The Classical Tradition in Medieval Catalan. 1300–1500. Translation, Imitation, and Literacy*, Woodbridge, Tamesis (Monografias, 374), 289 pp.

Som el nostre passat: els llibres que hem llegit, les frases memorables que ens acompanyen, les idees que hem rebut i acceptem. Entre les moltes coses que som, som la tradició clàssica de la qual vam sorgir i a la qual vam tornar —si és que alguna vegada vam abandonar-la— a la tardor de l'edat mitjana. Aquest llibre parla d'això: de la tradició clàssica, en el seu sentit més ampli i generós, i de com, de manera porosa o manifesta, aquesta va emergir en les lletres catalanes durant els breus segles de la seva plenitud medieval.

La història d'aquest llibre va iniciar-se fa més de cent anys, quan Antoni Rubió i Lluch va bastir la primera pedra dels estudis sistemàtics sobre la tradició clàssica a la literatura catalana. Fa més d'un segle, doncs, que ens calia un llibre com aquest, que es publica ara per omplir un buit difícil de justificar en la historiografia catalana.

El llibre està dividit en dues parts molt diferents entre elles però complementàries, que ocupen gairebé el mateix nombre de pàgines: un estudi crític i un repertori de traduccions, tant les conservades com les perdudes. Hom no sabria dir si estem davant d'un estudi auxiliat per un catàleg, o davant d'un catàleg precedit per un sòlid estudi. L'estudi ocupa més de 150 pàgines. Està escrit a deu mans, és a dir, es tracta d'un treball en col·laboració, com ho ha estat i ho és encara el catàleg que l'acompanya, fruit d'una tasca col·lectiva. Malgrat això, la unitat d'estil és impecable en la seva neutralitat, precisió i exactitud. El llibre va adreçat a un públic internacional, desconixedor potser dels detalls de la cultura catalana medieval, tot i que també sabran aprofitar-lo els especialistes en literatura catalana que vulguin posar-se al dia de les darreres novetats sobre la tradició clàssica a l'antiga Corona d'Aragó. Podem dir, sense por a equivocar-nos, que estem davant d'un llibre d'alta divulgació, la qual cosa explica la presència d'arbres genealògics, mapes sobre els territoris de parla catalana i els dominis d'Alfons el Magnà-

nim, a més d'altres documents gràfics que potser seran innecessaris per als especialistes en la matèria, però no per a aquells que s'acostin gairebé per primera vegada a la literatura catalana.

El prefaci emmarca la recerca en el context de la seva pròpia tradició acadèmica, aquella que va encetar Antoni Rubió i Lluch el 1889 i que va continuar durant el segle xx gràcies als estudis de Jordi Rubió i Balaguer, Arturo Farinelli i Martí de Riquer, entre d'altres, fins arribar als nostres dies de la mà de Lola Badia i Mariàngela Vilallonga. L'estudi pròpiament dit es divideix en quatre seccions. La primera és la que està pensada més específicament per a lectors aliens a la cultura catalana. S'hi fa un repàs, sintètic i rigorós, de la singularitat catalana, sorgida en la cruïlla entre el nord i el sud, forjada en les tradicions de Grècia i Roma, a mig camí entre les Gàl·lies i Hispània, i amb entitat pròpia gràcies a la seva llengua i a la seva història dinàstica. És notable l'esforç dels autors per no sotmetre el passat a criteris presents. Comparteixen i aprofiten, en aquest punt, la visió que els ofereix el professor Hillgarth en els seus estudis sobre els regnes hispànics.

La segona secció, que estudia el període que va del segle XII al XV, ret compte de les traduccions promogudes pel patronatge dels reis, i que van esdevenir-se des dels temps d'Alfons I. El seu millor fruit van ser les quatre grans cròniques, els autors de les quals van emprar sovint fonts clàssiques, o en qualsevol cas llatines. L'interès de Jaume II per l'obra de Titus Livi n'és el millor exemple, ja que constitueix la primera mostra inequívoca de l'atracció exercida per la història romana en un monarca català. Aquesta passió per la història, justificada en bona mesura per motius pràctics, arrela en Pere III el Cerimoniós, sota el regnat del qual van proliferar les traduccions de textos historiogràfics. Els autors del llibre, però, adverteixen que sovint els textos clàssics no circulaven de forma integral, sinó diluïts en compendis i florilegis. També recorden la importància de la cancelleria reial en l'accés als textos clàssics, les relacions de Pere III amb nobles aragonesos igualment interessats en els textos antics i el paper creixent dels ordes mendicants en la difusió d'aquesta tradició, incorporant determinats autors clàssics tant a les seves obres com a la predicació quotidiana —la figura gegantina de Francesc Eiximenis

és d'esment obligat en aquesta part del llibre. En l'estudi es destaca també el paper del rei Joan I, precedent dels grans magnats del Renaixement en el seu paper de promotor de les arts i la cultura. L'escriptor més reeixit del seu regnat, Bernat Metge, manifesta una admiració remarcable per les obres de Petrarca i altres autors antics —cal agrair la generosa laxitud amb què els autors del llibre emprèn el terme *clàssic*, més enllà del seu ús restrictiu habitual.

El resum d'història literària, lligada en tot moment al fil vertebrador de la cultura llatina i clàssica, continua implacable en les pàgines següents: el rei Martí I, les traduccions classicistes d'Antoni Canals, el creixent compromís dels ordes mendicants amb la cultura clàssica, la rigorosa formació llatina dels oficials de la cancelleria, les campanyes italianes de Ferran I i Alfons IV el Magnànim, i un llarg etcètera de referents que mostren el domini exhaustiu dels autors del present llibre no tan sols en allò que toca a les traduccions i la historiografia de l'època, sinó també a la seva lírica i altres gèneres que indirectament posen de manifest la presència de la tradició llatina. Tot plegat converteix aquest llibre en una mena d'història general i abreujada de la literatura catalana medieval, sense oblidar en cap moment, però, quin és el propòsit principal del seu estudi. La conclusió sembla clara: la cultura llatina en general, i la tradició clàssica en particular, amaren porosament tots els territoris de la literatura catalana medieval.

El tercer capítol examina, de manera encertadíssima, cinc casos pràctics d'imitació vernacle vinculats a cinc autors clàssics o humanistes: Bernat Metge i el *Secretum* de Petrarca, Ausiàs March i la poesia d'Ovidi, el *Curial e Güelfa* i els seus vincles amb les obres de Virgili, Joan Roís de Corella i Boccaccio, i *El Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell i la historiografia antiga, representada per Titus Livi.

El capítol quart, dedicat a la difusió de la impremta, el triomf de l'Humanisme i l'adveniment del Renaixement, recorda el paper determinant que van tenir els funcionaris reials, escriptors i secretaris de la cancelleria en adoptar un llatí refinat i sofisticat, en deute amb la prosa de Ciceró. Molts d'ells van mantenir contacte directe amb Itàlia i van difondre de manera destacada

l'Humanisme en territoris hispànics. S'hi examinen els casos de Ferran Valentí (responsable de la traducció de les *Paradoxes* de Ciceró) o de Joan Margarit, entre d'altres. Els autors del llibre no obliden el pes que va exercir la poesia de Petrarca en la consolidació d'un cançoner organitzat d'Ausiàs March després de la mort d'aquest poeta. En efecte, l'estructuració i difusió d'aquest cançoner a la manera petrarquesca és mèrit especialment de la tasca dels impressors.

A la segona part, que conté el catàleg descriptiu de traduccions relacionades amb els textos clàssics, es classifica el material en tres categories: autors de l'Antiguitat, com Aristòtil o Ciceró; autors medievals que van escriure en llatí i que van transmetre part del llegat antic, com Gil de Roma o Joan de Galles, i autors del Renaixement italià, com Boccaccio, Dante i Petrarca. El catàleg pròpiament dit és una versió polida, filtrada, corregida i ampliada de la base de dades Translat, que hom pot consultar a internet. Podria semblar innecessari, per aquest motiu, tornar a publicar en paper parts d'un document que es pot llegir en línia còmodament des de casa. Els autors, però, han aprofitat l'avinentesa per revisar i ampliar les entrades de la versió *online*, inalterada des de 2012, i segur que el lector agrairà tenir a l'abast de la mà, en paper i acompanyat d'un estudi magnífic, un repertori que en realitat no és gaire extens. Pensant també en la utilitat del volum com a obra de consulta, i no només de lectura, els autors ofereixen en apèndix un llistat d'autors del Renaixement italià impresos a la Corona d'Aragó entre finals del segle xv i principis del xvi. Una bibliografia, un índex de manuscrits i un índex d'autors i obres clouen el volum.

En resum, aquest és un llibre que ens calia perquè omple una llacuna centenària, i ho fa de la mà de cinc especialistes del màxim nivell que no només demostren una gran saviesa, sinó que saben compartir-la amb un discurs articulat, amè, farcit de dades útils, escrit amb claredat i de la manera més succinta possible, en ocasions de forma sorprenentment original, fins al punt de teixir un sol discurs coherent amb fils tan diversos com la poesia dels trobadors i la d'Ausiàs March, les proses sentimentals, els llibres d'història, la tasca dels frares mendicants i el llegat clàssic que emergeix de forma directa en les traduccions i de

manera indirecta en la literatura de creació original. Un catàleg sense interpretació és només una pedrera de dades que no signifiquen res o que signifiquen ben poc. Convé que algú experimentat, coneixedor de la matèria i amb una prosa efectiva sigui capaç d'articular-les en un discurs que les doti de ple sentit. Això, i no és poca cosa, és el que han aconseguit els autors de *The Classical Tradition in Medieval Catalan*. Cal celebrar-ho.

Francisco Rodríguez Risquete

✚ GALANO, Lucie; LAUMONIER, Lucie (ed.), 2017: *Montpellier au Moyen Âge. Bilan et approches nouvelles*, Turnhout, Brepols, 250 pp.

El volum recull les actes d'un col·loqui que va tenir lloc a Montpeller el 2013 i, com explica el subtítol, vol ser tant un balanç dels estudis històrics sobre la ciutat com un recull de noves propostes de treball sobre alguns aspectes que encara no han estat prou abordats.

La primera part s'ocupa de les instàncies del poder: Pierre-Joan Bernard, «La conservation des archives des seigneurs de Montpellier. Guilhelm de Montpellier, rois d'Aragon, rois de Majorque», presenta la situació dels arxius de la ciutat i també on ha anat a parar la documentació montpellerina segons els interessos polítics del moment; Lucie Galano, «Au-delà de la commune clôturée. Perspectives de recherche sur la juridiction montpelliéraine et les ressources territoriales languedociennes», explica les relacions de la ciutat amb el seu territori i com va ser explotat i gestionat pels representants del poder, algunes vegades en conflicte entre ells; Françoise Durand-Dol, «L'Église de Maguelone et les nouvelles fondations religieuses à Montpellier (milieu XIIe-milieu XIIIe siècle)», examina l'hostilitat del capítol de Maguelone contra l'arribada dels nous ordes religiosos a Montpeller, impulsada pels senyors de la ciutat, i com la cort pontifícia va solucionar aquest conflicte; Leah Otis-Cour, «La justice criminelle à Montpellier aux XIIe-XIIIe siècles», lamenta la poca documentació judicial existent sobre la ciutat, sobretot pel que fa al dret penal. La gestió de la justícia a la ciutat depenia del batlle i dels cònsols però, com en la majoria de les ciutats del sud d'Europa, la seva aplicació era més laxa. Nogensmenys hi ha la possibilitat de reconstruir-ne part del seu funcionament gràcies a les fonts notariales, que poden restituir alguns elements encara poc coneguts sobre el tema; Pierre Chastang, «Le gouvernement urbain, la parole et l'écrit. Autour de quatre criées urbaines montpelliéraines des années 1330», explica com funcionaven les crides públiques a l'edat mitjana concentrant-se en alguns casos específics de Montpeller que mostren les relacions dels cònsols amb el rei de França. L'últim article d'aquesta secció, a càrrec de Geneviè-

ve Dumas, «Bien public et pratiques de la santé à Montpellier au xve siècle», exposa que els cònsols ciutadans, en acord amb la facultat de medicina, van aplicar el concepte de bé públic per gestionar els hospitals i contenir les epidèmies només a partir del segle xv.

La segona part descriu l'espai i les activitats urbanes: Katheryn Reyerson, «Les réseaux économiques entre femmes à Montpellier fin xiiie –mi xive», descriu les activitats que duïen a terme les dones als mercats ciutadans i destaca que no s'ocupaven només de la venda de productes, sinó que també invertien i gestionaven els valors immobiliaris; Bernard Sournia, «Le patriciat montpelliérain et son habitat vers 1300», intenta reconstruir com podien ésser les cases de les famílies adinerades de la ciutat, mentre Jean-Louis Vayssettes, «Quoi de neuf à Montpellier depuis 1991, à propos de ses maisons des xiiie et xive siècle», aprofundeix el tema amb una sèrie de descripcions d'edificis de diversa mena. En darrer lloc, ens submergim en l'estructura dels nuclis familiars gràcies a Lucie Laumonier, «Les manières de vivre à Montpellier (mi xiiie–fin xve siècle): ménages et parenté dans l'espace urbain», que estudia les diverses formes d'organització domèstica.

La tercera part se centra en el concepte d'intercanvi: Maïté Ferret-Lesné, «Le droit des affaires dans le Montpellier médiéval», analitza com l'estatut consular de la ciutat va afavorir el seu desenvolupament comercial a través de polítiques proteccionistes que van durar molt de temps; Romain Fauconnier, «“L'algoritmo secundo la costumanza delli arabi” : des traditions mathématiques enseignées à de futurs marchands à Montpellier aux xive et xve siècles», prossegueix l'anàlisi de la classe mercantil mitjançant l'anàlisi d'una còpia feta a Montpellier de dos tractats de matemàtiques aplicades al comerç escrits per autors florentins, la qual és fruit d'intercanvis culturals tant de tipus intern com de tipus extern. Danièle Iancu-Agou, «Les lettrés juifs de (ou à) Montpellier au Moyen Âge : données connues et moins connues», enumera els jueus que van entrar en relació amb la ciutat i aporta algunes noves dades sobre personatges menys coneguts de fins a finals del segle xiv. L'última contribució, a càrrec de Daniel Le Blévec, «Urbain V et Montpellier», s'ocupa de les

relacions d'aquest papa amb la ciutat on va estudiar. Urbà V durant el seu papat la va afavorir amb privilegis que no va donar ni a Avinyó ni a Marsella, ciutat on està sepultat, i la va convertir en capital del món cristià, encara que només fos per un parell de mesos.

En les conclusions, les dues curadores, Lucie Galano i Lucie Laumonier, ens presenten un quadre general de la història medieval de Montpellier a través dels diferents punts tocats pels nombrosos articles recollits en el volum, afegint-hi encara algunes dades fonamentals per entendre la importància de la ciutat de l'Erau a l'edat mitjana des de diverses perspectives.

El volum és doncs un recull d'informacions importants per als futurs estudiosos de la ciutat, que també hi poden trobar propostes de treball innovadores i importants per entendre la història urbana en general a l'edat mitjana. Encara que les autores no hagin harmonitzat totes les intervencions —s'hi detecta clarament l'estructura del congrés d'on provenen les comunicacions—, el volum permet assolir una visió completa de com podia ser la vida urbana en una ciutat medieval, amb aspectes excepcionals, com Montpellier.

Simone Sari

✚ ALFONS, Pere, 2017: *Llibre de formació escolar (Disciplina Clericalis)*, trad. i notes de Jaume Riera i Sans, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres (Series Minor, 19), 151 pp.

En aquest volum, el malaguanyat Jaume Riera va traduir per primer cop al català la cèlebre *Disciplina clericalis* de Pere Alfons. La traducció està precedida per una introducció que aborda la biografia i l'obra del convers aragonès, la presència del text a les lletres catalanes i els criteris i les fonts que Riera va seguir a l'hora de traduir-lo. També inclou índexs de títols, de noms propis i d'animals. D'acord amb la presentació que encapçala el llibre ens trobem davant d'una obra escrita fa nou-cents anys que pretén inculcar als estudiants joves «principis útils per anar pel món» (7). Consta de dues parts: una «formada per unes trenta-quatre contalles» (7) i una altra que «comprèn uns cent cinquanta consells i dites de savis i autoritats» (8), els quals s'intercalen amb les narracions. Riera destaca que «tretes del seu context educatiu, les contalles passaren a engruixir repertoris d'exemples per a ús de moralistes i predicadors» (7).

A l'apartat «L'autor: Pere Alfons, exjueu» ens informa que una de les dades biogràfiques de què disposem és «que va rebre el baptisme a la catedral d'Osca, per mà del gloriós bisbe Esteve, el dia dels sants Pere i Pau de l'any 1106 de la Nativitat» (11). No se'n sap ni la data ni el lloc de naixement. El seu nom era Mossé però el dia del bateig va prendre els noms de Pere, en honor de la festivitat, i Alfons, del seu padrí el rei Alfons I d'Aragó.

Pel que fa a les obres que Pere Alfons va escriure, Riera assenayala que no són gaire extenses, que totes porten un pròleg en primera persona i que foren escrites en un llatí que no segueix els estàndards de la llengua literària del moment sinó de la col·loquial. Com diu Riera, «probablement odiava la Gramàtica, els gramàtics i els retòrics» (21). Hi ha poques obres conservades: tres o quatre escrits breus sobre astronomia, cap d'autògraf; el *Dialogus*, de caire apologetic, que enfronta el jueu Mossé i el cristià Pere Alfons i en el qual defensa la seva conversió; i la formativa *Disciplina Clericalis*, és a dir, 'instrucció escolar'. Aquesta —com veurem mes avall en els exemples— és una narració en què solament hi ha dos

personatges genèrics: «un adult que adoctrina [...] amb qui l'autor s'identifica; i un adolescent genèric que en sollicita i rep la instrucció» (33). Riera comenta que el llibre: «Comença i acaba glossant el tema bíblic del temor de Déu. [...] La narració avança per associació d'idees o temes, [...] les contalles illustren allò mateix que les sentències que les envolten expressen sintèticament» (36).

Quant a «La presència de la *Disciplina Clericalis* a les lletres catalanes», Riera indica que algunes contalles es troben en diversos reculls medievals. No n'hi havia cap traducció catalana que se sàpiga, però sí una d'occitana a la Biblioteca Nacional de Madrid que alguns havien cregut catalana. Com que algunes contalles han estat afegides a impressions catalanes de les *Faules d'Isop*, alguns han cregut que totes havier estat traduïdes al català. És digne de notar que autors catalans com Guillem de Cervera, Anselm Turmeda o Francesc Eiximenis no en fan un ús explícit.

Riera informa que la seva traducció parteix del text llatí, establert críticament per Hilka i Söderhjelm el 1911 a partir d'un manuscrit del segle XIV. S'ha collacionat amb la versió de la Patrologia llatina i amb el manuscrit Ripoll 123 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Per alguns punts, s'ha consultat l'edició que ofereix The Latin Library. L'edició de Hilka i Söderhjelm presenta alguns paràgrafs amb títols, anomena les contalles *exempla* i les numera. Realment són notes marginals del manuscrit que van fer servir per a la seva edició. En la present traducció Riera els ha passat a les notes amb lletra negra. El manuscrit de Ripoll, en canvi, solament té alguns títols marginals i denomina les contalles *exempla*, però no les numera. Per això Riera dedueix «que els títols i la numeració no figuraven a l'original sortit de la mà de Pere Alfons» (58). Les notes de la traducció de Jaume Riera assenyalen les contalles i dites que han passat a obres escrites en català. També hi reproduïu 23 dites de Jafudà Bonsenyor que hi concorden. Riera usa el terme *contalles* en comptes d'*exemples* perquè «sota la ploma dels sermonaires del segle XIII, el mot *exemplum* prengué el significat específic d'història amb contingut religiós, que apunta a la salvació de l'individu» (59), i aquesta no era la intenció de Pere Alfons.

Si passem al text, al pròleg l'autor revela els estímuls que l'han dut a compondre el llibre: «A

mi, encara que pecador, Déu s'ha dignat concedir-me varietat de saber a fi que la llum que m'ha estat confiada no romanguí oculta sota l'almud. Per inducció del mateix Esperit he estat empès a compondre aquest llibre, per a utilitat de molts» (61). Riera anota: «La frase sembla un ressò de Mateu 5,15 i paral·lels. Cal advertir, però, que seria l'única referència al Nou Testament en tota l'obra» (61). Al final del pròleg Alfons assegura que no vol dir res que vagi contra la fe catòlica però «com sap molt bé el filòsof, les obres humanes no són perfectes» (63).

El llibre s'obre amb una sèrie de dites filosòfiques de Sòcrates i altres filòsofs adreçades als seus deixebles sobre el «temor de Déu»: «Deia un altre filòsof: “Si recolzes fermament en Déu, tot et sortirà bé, vagis on vagis”» (64). A continuació trobem sentències que provenen de faules o de bestiaris, les quals extreuen moralitats dels comportaments atribuïts als animals. Per exemple la de «la formiga, el gall i el gos»: la formiga és prudent i a l'estiu recull aliments per a l'hivern, el gall es lleva abans de l'alba, i el gos és noble de cor. Per tant, transmeten consells per aprendre a comportar-se bé.

La primera i la segona contalla versen sobre el tema de l'amistat. A continuació hi ha dites sobre el consell, l'enemic, el pocavergonya, la saviesa, el silenci, la noblesa, etc. Quant a «les set arts» un mestre respon a un deixeble que «les sis primeres arts són: Dialèctica, Aritmètica, Geometria, Física, Música i Astronomia. Quant a la darrera art, els autors no estan d'acord quina ha de ser. Els filòsofs que no cultiven la teologia, volen que siguin les Ciències Ocultes; alguns dels que es dediquen a la filosofia, hi colloquen les Ciències Naturals; mentre que els que renuncien a la filosofia, hi volen la Gramàtica» (78). Segons Riera, Pere Alfons «intenta desbancar la Retòrica, que estava de moda entre els seus oponents. Trenca la divisió clàssica entre *Trivium* i *Quadrivium*, i posa les set arts liberals al mateix nivell. Vol introduir els estudis d'Astronomia, ni que sigui com a setena art» (20).

Un altre tema que toca és el de les dones, que poden ser malvades o bondadoses. Els filòsofs adverteixen sobre les males fembres i un deixeble diu que els ha llegit i, fins i tot, recorda que «Salomó també ho posa als seus Proverbis» (85) (capítols 5 i 7). Més endavant un deixeble comenta al

seu mestre «“No hi ha ningú, pel que veig, que pugui posar-se a recer dels enganys de les dones, si Déu no l'hi ajuda. I el que m'has explicat em persuadeix en gran manera a no prendre muller”. El mestre: “No has de pensar que totes siguin com aquestes, perquè és cert que en moltes dones es troba una gran bondat i una gran castedat; i en una bona dona trobaràs sempre molt bona companyia. Una bona dona és guarda fidel de la casa. Salomó al final del llibre dels Proverbis, estampà vint-i-dos versos en lloança de la bona muller”» (Pr 31,10-31) (96).

La contalla de «la serp daurada» narra la història d'un home ric que, anant per un camí, va perdre «un sac ple amb mil talents i una serp d'or que per ulls tenia dues pedres de jacint» (103). Un home pobre el va trobar i se'l va endur a casa. L'endemà, l'home ric va fer pregonar que qui l'hagués trobat que el tornés i que se li donarien cent talents de trobadures. Quan l'home pobre el va tornar, l'home ric, ple de maldat i per tal de no pagar la recompensa, va dir que hi faltava una segona serp. Van assabentar del cas al rei, que va convocar un filòsof, conegut com «l'advocat dels pobres», el qual va dir que l'home ric segur que reclamava allò que havia perdut, i que l'home pobre havia tornat el que havia trobat. La sentència va ser: «Rei, pren tu tot el tresor, dóna'n al pobre els cent talents de recompensa, i guarda la resta fins que es presenti qui ho reclami, perquè el propietari del sac no es troba entre nosaltres. Aquest home ric s'ha d'adreçar al pregoner perquè faci publicar la pèrdua d'un sac amb dues serps» (105). Finalment l'home ric va admetre el que intentava fer i el rei, clement, li va donar el sac, mentre que l'home pobre va obtenir la seva recompensa. Riera anota: «És la cèlebre sentència de partir la criatura viva: Primer dels reis 3,16-28» (105).

La contalla del «sastre reial que tenia un aprenent que es deia Nedui» és una reflexió que un pare adreça al seu fill sobre la venjança o tornar mal per mal. Com que en una ocasió un sastre no va guardar menjar per a l'aprenent, aquest va enganyar el vigilant dient-li que el sastre tenia atacs de frenesia i que quan veiés que estava a punt de tenir-ne un que fes el que pogués per aplacar-lo. Un dia el vigilant va veure els senyals de l'atac, va fer lligar el sastre i va ordenar que l'assotessin. El

pare diu al fill en conclusió: «Li estigué bé, al sastre. No li hauria succeït això si hagués observat el manament de Moisès d'estimar el germà com a tu mateix» (112). Riera anota: «Levític 19,18. Notem la referència a la llei de Moisès i no als consells similars de l'Evangelí: Mateu 5,43 i paral·lels» (112).

Una de les dites «de seure a taula» diu que un fill demana al seu pare: «Si algú em convida a menjar, què li he de dir? He de dir que sí de seguida, o he de dir-li que no?» (127). Llavors el pare li diu que depèn de la importància de la persona que el convida. Si aquesta és de gran estament, ha de dir que sí de seguida, com van fer els àngels que van visitar Abraham. Si qui convida no és una persona de prestigi, t'has de fer pregar diverses vegades, com van fer els àngels que van visitar Lot (Gn 18,1-5 i 19,1-3).

El llibre es clou amb el mateix tema del principi, el temor de Déu: «Diu Salomó a l'Eclesiastès: “Escoltem tots la conclusió del discurs: tem Déu i guarda els seus manaments. Això és el deure de tot home. Déu portarà a judici tota acció i tota cosa amagada, sigui bona o dolenta”» (Coh 12,13-14) (141). I en l'epíleg demana que Déu sigui clement en el dia del judici final.

Jaume Riera no tan sols ens presenta una molt bona traducció del *Llibre de formació escolar* de Pere Alfons, també hi inclou una breu presentació i un bon treball d'investigació sobre l'autor, les seves obres, la presència de l'obra a les lletres catalanes, i la present traducció, a més d'interessants anotacions i útils índexs de títols, de noms propis i d'animals. Les contalles i dites de Pere Alfons no solament foren una bona instrucció per als joves del segle XII, sinó que encara avui ho són, ja que inclouen principis morals que segueixen essent d'utilitat. És un llibre excel·lent, recomanable per a qualsevol tipus de públic.

Enric Tremps